

ŞU'ARÂ HOCASI MÂDER-ZÂD BİR ŞÂİR: ZÂTÎ

YRD. DOÇ. DR. SADIK ARMUTLU*

ÖZET

Zâtî, XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ünlü bir şairdir. Yazdığı manzum ve mensur eserlerle tanınmış, döneminin önde gelen şairlerindedir. Kolay şiir yazan ve şiir tekniğini iyi bilen bir şair olarak bilinir. Türk edebiyatında en fazla gazel yazan şairlerindedir. Zâtî, kaynaklarda şairler hocası olarak anılır ve kendisinden övgü ile bahsedilir. Onun öğrencilerinden biri, ünlü şair Bâkî'dir. Bir diğer ünlü öğrencisi de Gül ü Bülbül mesnevisiyle tanınan şair Kara Fazlı'dır.

Onun Bayazid cami avlusundaki küçük dükkânı şiirlerin okunduğu, konuşulduğu ve şiir tartışmalarının yapıldığı akademik bir muhittir. Hayali Bey ve Taşlıcalı Yahya da bu dükkâna gelen şairlerdendir. Kıvrak bir zekâyâ, güçlü bir şiir yeteneğine sahip olan Zâtî, rind-meşrep ve nüktadan bir kişidir. O, anadan doğma şair yaratılışlı, aynı zamanda çok boyutlu ve çok yönlü biridir.

Böyle bir yeteneğin ortaya çıkmasındaki en büyük etken, şüphesiz şahsi kabiliyetidir. Daha birçok özelliklere sahip olan şair üzerinde ciddi araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bu makale Zâtî'nin hayatı, sanatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi verilerek bir boşluğun giderilmesi amaçlandı.

Anahtar kelimeler: Şair Zâtî, Zâtî'nin şiiri, Zâtî'nin sanatı, Zâtî'nin eserleri.

* Yrd. Doç. Dr. Sadık ARMUTLU, İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Öğretim üyesi. sadikarmutlu@windowslive.com.

ABSTRACT

Zati is famous poet who lived in the late 15th century and early 16th century poetry and writings that famous verses and the one of the well-known poets of his era. As poet who versed easily and he was famous to awareness the technics of versing. In Turkish literature the most verses poems attributed to him. Zati the resources to be remembered as master poets and spoken of with praise. One of the most famous students is Baki, Another of his disciples is Kara Fazli is known that the Masnavi flowery. His small shop located in the courtyard of the Mosque of Bayazid read poetry and talk about it and it was a scientific environment. Hayali Bey and Tashlijali Yahya were poets who came to this shop. Zati was clever man and had strong gift to versing and he was astute person and nifty one who was born to been poet and had multidimensional talent. Undoubtedly, the main features of such a talented person. Almost can be said, there is no research about the poet who had unique features. This article also intends to study the life and works of Zati and remove blanks of his life.

Key words: Zati, Poetry of Zati,

چکیده

ذاتی شاعر مشهوریست که در اواخر قرن ۱۵ و اوایل قرن ۱۶ می زیسته است که به دست نوشته های منظوم و منثورش مشهور و از معروفترین شعرای عصر خویش است. او به عنوان شاعری که به راحتی شعر می سرود و به تکنیک شعر آگاه بود معروف است. در ادبیات ترک بیشترین سروده های غزل منسوب به اوست. ذاتی در منابع با عنوان "استاد شعرا" یاد می شود و با تعریف و تمجید از سخن گفته می شود. یکی از شاگردان او شاعر معروف باقی است. یکی دیگر از شاگردان او قارا فضلی است که با مثنوی گل و بلبل معروف شده است. دکان کوچک وی واقع در حیاط مسجد بایزید محل خواندن شعر و بحث کردن در مورد آن و یک محیط علمی است. خیالی بگ و تاشلیجالی یحیی هم از شاعرانی هستند که به این دکان می آیند. ذاتی شخص باهوش و دارای استعداد قوی شعرسرایي انسان رند مشرب و نکته دانی است او مادرزادی شاعر و در عین حال دارای قوه چند بعدی است. بی شک عامل اصلی اینچنین استعدادی قابلیت های شخصی است. تقریباً

می توان گفت تحقیقات در مورد شعرایی که خصوصیات منحصر بفرد زیادی دارند وجود ندارد. این مقاله نیز با همین هدف و با تحقیق در مورد زندگی و آثار ذاتی و برداشتن جاهای خالی در مورد ایشان ترتیب داده شد.

کلید واژه ها: ذاتی شعر ذاتی صنعت ذاتی آثار ذاتی

1. HAYATI

XVI. yüzyıl Divan şiirinin tanınmış şairlerinden olan Zâtî, kaynakların verdiği bilgiye göre Karesi vilayetine bağlı Balıkesir kasabasında dünyaya gelmiştir. Biyografik eserlerde özellikle de şairlerden bahseden şuarâ tezkirelerinde her hangi bir şairin doğum tarihini, takvime dayalı olarak tesbit etmek zordur. Âşık Çelebi'nin Zâtî'ye ait olmak üzere verdiği şu bilgiler, bu konuda sözünü edebileceğimiz çok nadir örneklerden biridir: "amma ben kendüden işitdigüm budur ki mevlidüm sene sitte ve sebcin ve semâniye mi'edür. Adum ve hem lafz-ı İvaz târîh-i velâdetüm iclâmından İvazdur, dirdi." Bu bilgiler (eğer bir şecere uydurması gibi değilse) bize hem adını, hem de adının ebced hesabıyla karşılığı olan 876/1471-1472 yılını, yani doğum tarihini gösterir.

Kaynaklarda ismi hakkında değişik rivayetlere rastlanır. Sehi Bey ve Latifi isminin Bahşî olduğunu yazmışlardır. Zâtî'nin ismi hakkında en ayrıntılı ve dikkat çekici açıklamayı Âşık Çelebi yapmıştır. Şairin ismi ile ilgili olarak gerek çevresine ve gerekse şairin kendisine dayandırdığı bilgiler şunlardır: "ammâ ismi hakkında halk dirler ki nâm-ı mâder-zâdı Satılmış'dı ki cavâm tağyîr idüp Satı dirlerdi. Vaktâ ki şicr söylenüp mahlas lâzım oldu Satı'yı tağyîr eyledi Zâtî diyü tacbir eyledi." Bu bilgilerden asıl adının Satılmış olup, halkın bunu bozarak, kendisine Satı dedikleri, şairin de Zâtî şekline sokup mahlas edindiğini anlıyoruz.

Gelibolulu Âlî de Âşık Çelebi'nin şairin ismi hakkındaki vermiş olduğu bilgileri tekrarlar: "ba'zılar kavlince ism-i mâder-zâdı Satılmış olup mâ-dâmki mûze-dûz imiş nâmı ol lafzun murahhamı olan Satı edası ile mermûz imiş sonra ki şâcirliğe heves itmîş ismini min vechi tağyîr itmemiş gibi Satı edasını Zâtî ile mucabber kılmış."

Fakat Âşık Çelebi, Zâtî'nin kendisinden duyduğunu belirterek, naklettiğine göre, asıl adı İvaz'dır. Kınalızâde Hasan Çelebi de şairin asıl isminin İvaz olduğunu kaydetmiştir. Mehmet Çavuşoğlu'nun şairin ismi hakkındaki görüşü şöyledir: "Her ne kadar halkın rivayetine dayanan Satılmış veya Satı ismi gerçeğe uygun görünmekteyse şairin söylediğine inanmak ve Zâtî'nin asıl isminin İvaz olduğunu kabul etmek akla daha yakındır."

Zâtî'nin şiirleri üzerinde yapılan bir lisansüstü çalışmada ise, Zâtî'nin ismi hususunda farklı bir yorum yapılmıştır: "Ancak cahil bir çizmeci olan babasının çocuğuna ebced hesabına göre isim koyması uzak bir ihtimal olacağından, bizce asıl ismi, Âşık Çelebi'nin belirttiği Satılmış isminin halk ağzında bozularak söylenişi olan Satı'dır. Herhalde İvaz ismini Zâtî, şiirde şöhret sahibi olduktan sonra, devrin modasına uyup, Arapça bir isme olan ihtiyacından uydurmuş olmalıdır."

Zâtî'nin ailesi hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Kaynakların "ashâb-ı hıref ve erbâb-ı sancatdan mûze-dûz olup niçe sâl u mâlı elden geldikçe sancat-ı mezbûre ile macîşet iderdi." Sözlerinden hareketle Zâtî, hayata çizmeci mesleğiyle atılmıştır. Bu da bize, babasının bir çizmeci ustası olduğu kanaatini verebilir. Fakat bunun aksini de düşünebiliriz. Zâtî, baba mesleğini değil, hoşlandığı meslek olan çizmeciliği de seçmiş, hatta babası tarafından daha iyi kazanç getiren kendi mesleğine veya kendi mesleği dışında başka mesleğe, yani çizmecilik sanatına verilmiş de olabilir.

Bundan dolayıdır ki "ilk işi baba mesleği olan çizmecilik" sözünü kaydeden kaynakların bilgilerini şüpheyile karşılamak gerekir. Çünkü şairin hayatı ile ilgili verilen bilgileri içeren, birinci derecedeki kaynaklarda babasının mesleğinin "çizmeci" olduğuna dair bilgilere rastlanmamıştır. Âşık Çelebi'nin "iki kaynı oğulları vardı ki ikisi bile veled-i sulbisi gibi" dediğine göre Zâtî, evli ve çocuk sahibi bir kimsedir. Fakat evliliği ile çocuk (veya çocukları) hakkında başka bilgiye tesadüf edilememiştir.

Zâtî, gençlik yıllarında Balıkesir'de geçimini çizmecilikle sağlarken, bir yandan da Balıkesir'e Sancak Beyi olarak gelenlere kaside sunup, hediyeler almış. Zâtî, Letâyif'inde bu hususu şöyle nakleder:

"Bir zamânda Balıkesre'ye Sancak Begi geldi. Gâyet hasîs herîf idi. Yanundan bir mankır çıksa canı çıkar sanırdı. Bir kasîde didüm câ'ize virmedi. Beni tonatmışsın yalan söylemişsin didi. Ben ayıtdum: Gerçek söylense nesne hâsıl olurmuşdu? Bu kıtcayı didüm okudum. Ziyâde haz itdi vâfir câ'ize virdi kıt'a:

Geldi bir server-i kerem kânu
Kereminden cihânı itdi ğâni
Lutfı şöyle latîfdür kim anun
Kimse görmez letâfetünden anı

Bu latifeden hareketle, çizmecilik sanatını icra ederken, genç denecek yaşta şiir yazdığını söyleyebiliriz. Yine Letâyif'inde geçen "Bir zamânda Balıkesre'de Mustanzır-zâde Sancak Begi idi. Anlarla musâhabet iderdük" sözünden Sancak Beyinin sanat ve kültür sohbetlerine katıldığına göre, Zâtî'nin gençlik yıllarında belli bir eğitim gördüğünü de düşünebiliriz.

Zâtî'nin Balıkesir'de ve gençlik yıllarında nasıl bir eğitim gördüğünü, kimlerden neyi ne ölçüde okuduğunu bilemiyoruz. Bu hususta kaynaklarda yeterince bilgi verilmemiştir. Letâyif'inde anlattığına bakılırsa Bursa'da, Edirne'de ve İsrâfîl-zâde'nin Manisa kadısı olduğu yıllarda bu şehirlerde bulunmuştur. Adı geçen yerlerde, eğitim amacıyla mı, maişet için mi bulunduğu belli değildir.

Kanaatimizce Zâtî, devrinin önde gelen birçok şairi gibi ilk tahsilini doğduğu yerde yani Balıkesir'de yapmıştır. Sancak Bey'lerine kasideler sunup, onların sohbetinde bulunduğuna göre, zamanının ilim merkezleri sayılan Bursa, İznik, Manisa gibi yakın vilayetlere giderek eğitimini ilerletmiş ve görgüsünü artırmış olmalıdır. Fakat bununla asla yetinmemiştir. O, eğitim ve öğretimini ilerletmek, devletin ileri gelenlerinden caize ve maaşlar almak, büyük şehrin imkânlarından faydalanmak için çizmecilik sanatından vazgeçip Balıkesir'i terk ederek şair olma amacıyla İstanbul'a gelmiş olmalıdır.

Ayrıca dükkânını kapatıp, çizmecilik mesleğini terk ederek, şairliğe yönelmesinde, şüphesiz mizaç ve yaratışındaki şair kabiliyetinin de etkisi büyük olmuştur. Fuat Köprülü de onun hakkında "Zâtî kendisini hiç bir zaman sadece bir çizmeci olarak hissetmemiştir. Onun çalak, kaynar, neşeli, avare, serseri, taşkın bir ruhu vardı. O, sabahtan akşama

kadar bir dükkânın içine kapanarak oturacak bir şahsiyet değildir" der.

Zâtî'nin İstanbul'a geliş tarihi belli değildir. Onun Âşık Çelebi'ye "İstanbul'a geldüm. merhûm Sultân Bâyezîd devrânıydı" dediğine göre Zâtî, II. Bayazîd'in saltanat yıllarında (1480-1512) İstanbul'a gelmiştir. Elimizde bulunan bir İn'amât Defteri'nde Zâtî'nin adı ancak 916 yılının Rebi'ü'l-ahir'inde saraya bir kaside getirmesi münasebetiyle zikredilmiştir. Daha önceki yıllarda Zâtî'ye ait bir ihsan ve in'am kaydına rastlanılmadığından, onun II. Bayazîd'in saltanatının son yılları olan 916/1510 yılında İstanbul'a geldiği söylenebilir.

İstanbul'a gelen Zâtî, burada diğer şairler arasında kendini göstermek ve şairlikle geçimini sağlamak için, şiirin malzemesi olan asgarî bilgileri edinmeğe, eksiklerini tamamlamaya başladığını düşünebiliriz. Latifî'nin "cömrinin bir mikdârın nahve sarf itdi. Müneccim-zâde'den kavâ'id-i reml öğrenip reml ve nücûm tarîkine gitdi" dediği gibi Zâtî, İstanbul'a geldiği ilk yıllarda Arapça gramerin yanında, remil kaidelerini öğrenmiştir.

Zâtî, bir taraftan tahsilini ilerletirken, diğer taraftan da devrin önde gelen şairlerinin bulunduğu meclislere, devrin şiir mahfilleri olan tekke ve meyhanelere devam ederek görgüsünü artırarak, yeni dostlar edinmeye başlamıştır. Gerek tezkirelerde, gerekse Letâyif'inde bununla ilgili bilgiler mevcuttur. Bu konuda Letâyif'inde şu satırları örnek verebiliriz:

"Bir zamanda Şaşa Beg merhûm İstanbul'da Subaşı idi. Bir gice bir câlî meclis eyledi zurefâ cem' itdi..."; "Bir zamanda bir olay nâzükler ile bir meyhânedede musâhabât iderdük..."; "Bir gün yârân ile Galata canibine seyre gitmelü olduk..."; "Bir zamanda Ferruhî ile Vefâ-zâde'de olurduk. Gündüzün sâ'im olur gice ekâbir evine varurdük..." Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu sıralarda Zâtî, Hadım Ali Paşa (öl. 1511)'nın Divan Kâtibi olan Mesihî (öl. 1513) ile tanışır ve onun yardımıyla Paşa'nın himayesine girer. Böylece Zâtî de her şair gibi kendisini himaye edecek birisini bulur. Âşık Çelebi tezkiresinde bu durumu şöyle ifade eder:

"kezâlik Ali Paşa vezîr-i nükte-dân u kâm-bahş u kâm-rân idi.

Evvel ki aña kaside virdüm:

Şita vücûd-ı nebâtâtı eylemişdi cadem
Yine vücûda getürdi bahâr-ı cîsâ-dem
İdinse gerdüñi remmâl remil aña kalmaz
Sürâdikât-ı guyûp içre hiç sırr-ı mübhem

Bir beyit dahi budur ki:

Figân-ı velvele-i bülbülân-ı subh-ı çemen
Kamu mekîn u mekânı simâtı itdi asam

Mahlas beytini dahi okudum, didi ki bu kaside de üç mahlas derc itmişsün. Biri asam, biri remmâl, biri Zâtî. Pâdşâh-ı merhûma yılda üç kaside virmeñ buyurdu." Böylece Zâtî, kısa sürede şairlikteki hünerini kabul ettirmiş, şöhret, sahibi olmuştur.

Hadım Ali Paşa'nın desteğiyle devrin büyük âlim ve devlet adamlarının sohbet ve meclislerinin kapısı kendisine açılmıştır. Vezirlerden Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın, âlimlerden ve o tarihte Rûmeli Kazas-keri Olan hemşehrîsi Hacı Hasan-zâde Mehmet Efendi (öl. 1505)'nin, Müeyyed-zâde Abdurahman Çelebi (Öl. 1516)'nin ve Nişancı Tâcî-zâde Cafer Çelebi (öl. 1513) ve Pîri Paşa (öl. 1537)'nin himayelerinde onlara takdim ettiği kasideler karşılığında verilen ihsan ve caizelerle Zâtî, mutlu bir hayat sürmüştür.

Zâtî'nin şöhret basamaklarını birer birer tırmanmasında şair yaratılışının yanında, Hadım Ali Paşa'nın himayesinin de büyük etkisi olmuştur. Paşa'nın Zâtî'ye en büyük faydası da kendisini devrin hükümdarıyla tanıştırmasıdır. Zâtî'nin ve devrin şairlerinin hayal ettikleri ve ulaşabilecekleri son nokta padişah'tır. Zâtî, Hadım Ali Paşa'nın tavsiyesi üzerine Padişaha (II. Bâyezîd'e) biri Nevruz, ikisi bayramlarda olmak üzere yılda en az üç kaside takdim eder. Artık Zâtî, hamisi sayesinde saraya girip, II. Bâyezîd'e kaside sunup, ondan caize ve ihsanlar alır. Bu hususu yakın arkadaşı olan Âşık Çelebi'ye kendisi şöyle anlatmıştır: "Kezâlik cAlî Paşa ve pâdişâh-ı merhûma yılda üç kaside virmen buyurdu. Birin nev-rûzda virürdük ve birer kasîde bayramlarda virürdük. Nevrûzda iki bin akçe câ'ize ve her bayramda birer yüzü kemhâ birer yüzü çuhâ. Nice yıl ol câ'ize ve sâliyâne ile geçindüm."

Zâtî, şairliği sayesinde şöhrete ulaşmış ve adını duyurmuştur. Öyle ki II. Bâyezîd'in devrin şairlerinden seçme gazeller istemesi üzerine,

Zâtî de diğerk meslektaşları gibi bir kaç gazel yazar ve onları saraya teslim eder. Herkesin gazeli II. Bâyezîd'in huzurunda okunur. Sıra Zâtî'nin gazelinin okunmasına gelince, sunduğu gazellerden birisinin bir beyti okununca II. Bâyezîd başını kaldırır ve "Allaha yemin iderüm bak dünyâda ma'nâ dükendi dirler. Kesinlikle ma'nâ dükenez. Dünyâ ma'nâ ile doludur. Hüner onu bulmakdur" diyerek, Zâtî'yi över ve ona memuriyet verilmesini ister. Bu hususu kaynaklar şöyle nakletmişlerdir:

"şucarâ-yı vakt taze didüğümüz gazelleri cemc idüp içeri virdük. Ol kadar incâmlar itdi. Genc-i şâyegâniye irdik. Benüm gazellerüm te-tebbu' iderken bu fâiyye gazelin görmüş ve huzûr-ı şâhânede

Dürr-i dendânuna benzetmese ey ağzı sadef

Bahrın urmazdı sabâ sûretine hışm ile kef

matla'lı gazelümün

Geldi ol zühd libâsına kabâ itdürici

Zâhidâ hırkaya çek başını mânend-i keşef

beyti okınınca baş götürüp bi'llahi görün câlemde macnâ dükendi dirler, hâşâ ki macnâ dükene, dünyâ tolu macnâdur hüner bulmaktadır el-kıssa Zâtî'ye mansıp görsünler diyü Hüseyin Ağaya buyururlar. Anlar dahi fermân-ı pâdşâhı vüzerâyâ ve erkâna duyururlar."

Zâtî'nin şairlik şöhretinin doruk noktasına ulaştığının bir başka kanıtı da Âşık Çelebi'nin naklettiği bir olayda açıkça ortaya çıkar. Âşık Çelebi'nin bildirdiğine göre; bir gün devrin önde gelen şairi Necâtî Bey (öl. 1509), Manisa'dan Edirne'ye giderken, İstanbul'a uğrar ve devrin önemli şâirlerinden Revânî (öl. 1523), Mesîhî (öl. 1513), Âhî (öl. 1517), Ferrûhî ve Şem'î'nin de bulunduğu meclise iştirak eder. Şiirler okunup, şarap sohbeti yapılırken içeriye Sultan Camiinde müezzinlik yapan ve şiirlerinde Zâtî mahlasını kullanan Hallâc Zâtî isimli birisi girer. Necâtî Bey kim olduğunu sorar ve orada bulunanlar Zâtî diyerek adı geçen kişiyi överler. Onu gerçek Zâtî sanıp şiirini okumasını ister. Necâtî onun gerçek Zâtî olmadığını anlar ve ona: "bire edepsüz, bu hâlünle anunla nasıl atışur ve ona söz söylersün. Eğer pâdişâhın huzûrundan şimdi gelmeseydüm, bir mahlasta bir ünlü şâ'ir varken, her kendüni bilmez ve taklitçi ünlü şâ'irin mahlasıyla şi're mahlas, bulup mu'ârâza itmesün deyü yasaklatdurur hükmi-şerîf ihrâc iderdüm" dedi.

Şöhret sahibi olan, aldığı ihsan ve caizelerle müreffeh bir hayat sürmeye başlayan Zâtî, içkili sohbet âlemlerinden de uzak kalmıyordu. Letâyif'inde "yârân sohbeti" dediği bu âlemler ve burada geçen olayları Zâtî ayrıntılarıyla anlatmıştır. II. Bâyezîd tarafından mansıp verilmesi emredilmesine rağmen, Zâtî, bu mansıbı alamaz. Vezirler, Zâtî'yi çağırarak "senün sağırlığın bir mansıp ve memuriyet vermeye uygun değildir" diyerek kendisine Bursa'da otuz akçelik bir tevliyet virürler." Zâtî, sağır olduğunu Letâyif'inde kendisi de söyler: "Bir zamânda ziyâde kulağımı ağrıdı, hayli zahmet çekdüm."

Zâtî'nin sağırlığı şairlerin şiirlerine de konu olmuştur. Kendisinin çağdaşı olan Hâfız Andelîbî isminde bir şair, onun hakkında şu beyti söylemiştir:

Bin kezin söylemeler gûşuna girmez birisi
Dir gören anun için Zâtî kulağın dögeyüm

Zâtî, kendisine verilen bu tevliyeti kabul etmez. Bu konuda kaynaklar şu bilgileri verirler: "Benüm sâl-be-sâl aldığım cevâ'iz-i seniyye mahsûli tevliyetden ziyâdedür. Sene-be-sene vech-i macâşum anlarumla murâd üzre âmâdedür deyü terk itmiş. Ne kabûl eylemiş ne Bursa'ya gitmiş. Zirâ ki bir yana Vezir-i Aczam cAli Paşa'nun incâmı bir yana Müeyyed-zâde merhûmun ihsân-ı tâmını ve bir taraftan Tâcî-zâde Cacfer Çelebi'nün cinâyet ü ikrâmı Zâtî'ye cidden müzâyaka virmez imiş. Bunlardan gayrı cenâb-ı saltânatdan her nevrûzda iki bin akçe câ'izeden macadâ her bir bayramda birer yüzi surh-kemhâ ve birer tarafı çukâ hilcat-ı girân-bahâ dahi mukarrar imiş."³³ "Gördüm sâliyâne-i şâhî ile catâyâ-yı ekâbir andan ekser İstanbul'dan ve yârândan ayrılmamak için mansıp kabûl itmedüm geçindüm."

Böylece Zâtî, düzenli bir gelirden kendisini mahrum eder. Elimizde bulunan II. Bâyezîd devrine ait bir in'amât defterinde Zâtî'nin İstanbul'a geldiği ve saraya kaside göndererek karşılığında iki bin akçe aldığı tarih olan 21 Recep 916/30 Aralık 1511 tarihine kadar saraydan aldığı in'am ve tasadduk elimizdedir.

Sadrazam Hâdım Ali Paşa'nın 1511 yılında Anadolu'da büyük bir isyan çıkarmış olan Şâhkulu ile Gedikhan mevkiinde yapılan savaşta öldürülmesi ve II. Bâyezîd'in saltanatının sonlarında meydana gelen olaylar neticesinde Müeyyed-zâde ve Tâcî-zâde'nin azli üzerine bir

müddet himayesiz kalır. Zâtî, II. Bâyezîd'in 1512 yılında ölümüne üzölmüş ve onun hakkında duygularını dile getiren beş bendlik bir mersiye yazmıştır. Fakat İstanbul'da dost çevresi bulunan şüh-meşrep Zâtî'yi himaye edenler çoğalmıştı. O, büyüklerin meclislerinin bülbülü olmuş, kendisine ait mallar ile memduhlarından aldığı caizelerle Zâtî'nin rindane hayatı mutlu bir şekilde devam etmiştir.

Zâtî, II. Bâyezîd'in ölümü üzerine tahta geçen Yavuz Sultan Selim'e içerisinde:

Serverâ bir bende-i bî-kayddur kapuñda cadl

Tutamazdı anı zencîre çeküp Nûşinrevân

beyti geçen bir cülûsiye sunmuş, padişah, karşılığında salyâne verilmesini ve caizesinin artırılmasını emretmiştir. Zâtî, bundan sonraki gelişmeleri arkadaşı Âşık Çelebi'ye şöyle anlatmıştır:

"Anatoli kâdic askeri Tâcî-zâde Cacfer Çelebiye carzı gelen köylerden birin carz eylemek buyuruldu. Bir gün beni çağurmuş, carz geldi, gel sana münâsip gördüğün beğen, saña carz idelüm, didi. Gördüm, biri Burusa'dan Şeyh Hasan yirine gelmiş. Bunu virüñ, didüm. Yâ Hasan ne yisün didi. Ağu yisün, didüm. Biri dahi yirümüz olan Balıkesri'den Leylek Seydi dirler bir şahs yirine gelmiş, onu istedüm Yâ Leylek ne yisün, didi. Yılan yisün, didüm. Bu latîfelerle Leylek yirin baña carz itdiler. Sultân Selîm merhûm pesend idüp Leylek yirin sadaka buyurmuş. İki karye idi. Onbirbin beşyüz akçe yazardı."

Yavuz Sultan Selim ölkeler feth etmekle meşgul olduğundan onun muhitine girip ihsanlarına nail olamayan Zâtî, dostları Müeyyedzâde'nin ölümü ve Tâcî-zâde Cafer Çelebinin 1515 yılında katledilmesi üzerine tekrar himayesiz kalmıştır.

Bu sıkıntılı devre Kanuni'nin tahta çıkışına kadar sürmüştür. Ona takdim ettiği kasidelerle caizeler almağa başlamış ve tekrar yıllığa bağlanmıştır. Elimizde bulunan Kanuni devrine (1520-1566) ait bir in'amât defterinde, 936-939/1529-1532 yılları arasında Zâtî'ye çeşitli vesilelerle 8 kere 100 akçe ve 1 tane de giyim ihsanında bulunulduğunu görmekteyiz. İbrahim Paşa'nın sadareti zamanında şair Hayalî Bey (öl. 1557)'in telkini ve başka bir sebeple Paşa'nın hoşnutsuzluğunu davet eylediğinden, ondan caize ve tevliyet elde etmek ümidi kaybolmuştur. Zâtî, bu hususu Âşık Çelebi'ye şu şekilde anlatmıştır:

"ammâ yine İbrâhîm Paşa'nun medhinde gavvâs olup talduk. Kasîdeler diyüp câ'izeler alduk. Ammâ Hayâlî Sultânım beni terbiyet itdügünüzden dil-gîrlerdür. Hasedleründen sultânımı tenhâda hicv iderler ve zâhirâ bed-ducâlar iderler, didigünden deryâ-yı kalbi pür-teşvîr oldu. Hattâ düğün itdügünde kasîde iletdüm. Okıduğumda kasîdeyi şöylece dinleyü Hayâlî'nün ol düğünde pâdşâha virdüğü yâiyye kasidesinden bu beyti okıdı:

Ne tozlar kim koparmışdur semend-i tabc-ı mevzûnum

Gözine tûtiyâ eyler Sıfahânda Kemâl anı

Bu beyt böyle degüldür, didüm. Ya nicedür didi. Böyledür didüm ve şu beyti okıdum:

Ne tozlar kim koparmışdur semend-i tabc-ı Zâtî'nün

Gözine tûtiyâ eyler Sıfahânda Kemâl anı

Paşa âzürde-dil olup âh şu'arânun burası olmayaydı, hiç dahl idemezlerdi, tevârüd dacvâsın iderler, didi. Bu kasîdeyi ben ibtidâ-yı cülûs-ı Süleymâniyede didüm ve Key İskender-i sâni lafzın târîh bulup kasîdede derc itdüm, ayakları toprağına didüm, bu beyt dahi ol kasîde ebyâtında dâhildür ve aynı ile harem-i padişâhîde hâsıldur ilzâm kasd itdigümden muğber, mansıp 'ucâle küncer oldu."

Zâtî'nin bundan sonra şansı yaver gitmemiştir. Eski demler ve âlemler günden güne birer hayal olmaya başlamıştır. Zâtî için asıl felaket 1535 yılında gelmiştir. İbrahim Paşa'nın katli (1536) üzerine Ayaş Paşa Sadrazam ve Mahmûd Çelebi Defterdar olunca, birçok şairle beraber, Zâtî'nin de sâliyânesi kesilmiştir.

Bu yıllar Zâtî'nin hayatında dönüm noktasını teşkil eder. Koruyucusuz kalması ve devletin ileri gelenleri arasında eski itibarını kaybetmesi, Zâtî'nin rahat ve iyi yaşamasına engel olmuştur. 65 yaşındaki şairin, Bâyezîd Camii içinde dükkânımsı bir barakada misk, anber, tesbih, Kur'an, misvak sattığı, remil döküp, fala baktığı, muskalar yazdığı, kadın ve erkek âşıklara para karşılığında gazeller kaleme aldığı, nameler döktürdüğü, mektupçuluk yaptığı rivayet edilir.

Bir hayli yaşlanmış olan Zâtî, kocamıştır. Dükkânı, Bâyezîd Camii avlusunda evi, Fatih'de Sarıgüzel (Sarığürz) semtindedir. Her gün yürüyerek gidip gelemez olmuş dükkâna elinde bir asa, çamurda, karda

kışda ona dayana dayana yürürmüş. Âşık Çelebi, bir gün yolda rastla-
dığı Zâtî'ye hüznle bakar, uzakdan: Çok halsizdir, Zâtî. Kendi ken-
dine bir şeyler mırıldanmaktadır. Yaklaşır: "Bu ne hal?" diye sorar,
Âşık Çelebi. Zâtî şu beyti okur:

Yiğitlik cevherin elden yitürdüm hasretâ kanı

Egilüp ararum şimdi bulmam neyleyüm anı"

Zâtî'nin bu küçük dükkânı zamanla genç şairlerin buluşma yeri ol-
muştur. Hayalî Bey, Yahya Bey, Galatalı Kudsi başta olmak üzere adı
bilinen bilinmeyen, divanlı divansız, büyüklü küçüklü her şair gelmiş,
şairlerini ilk kez orada okumuşlar, tartışmışlardır.

Tam bir edebî münekkid konumundaki Zâtî'nin dükkânına Bâkî
(öl. 1600) edebiyat dünyasına oradan girmiş, şiirini ve yeteneğini
Zâtî'ye beğendirmek mutluluğuna kavuşmuştur. Ayrıca Gül ü Bülbül
mesnevisiyle tanınan şair Kara Fazlı (öl. 1563) da, Zâtî'nin öğrencisi
olup, Zâtî'yle kurduğu samimi ilişki sayesinde, sarayla tanışmış ve o
çevreye dâhil olmuştur.

Zâtî, içinde bulunduğu kötü durum karşısında ve hayatın bu ezici
halinden, zorluğundan şuh ve kalender meşrep olduğu için asla
şikâyet etmemiştir. Bir zaman geldi ki yaşlılık Zâtî'yi dükkanına kadar
yürümekten de alıkoymuştur. Bunun için evine yakın Koca İbrahim
Paşa Hamamı yakınında bir dükkân açıp, remil atmakla geçimini kar-
şılamağa başlamıştır.

Remilcilikten kazandığı para geçimine yetecek miktarda olmadığı
için, para karşılığında şiir yazmaya başlamış olmalıdır. Âşık Çele-
bi'nin: "yirmi akçe müderrislere, otuz akçe kadınlara ve baczi dâniş-
mendlere kasîde dirdi. Virdügi kasîdenün câ'izesi dahi bir floriye in-
mişti" demesi bundan dolayıdır.

Kaynakların ifadesine göre Zâtî, hayatının sonlarına doğru bir yan-
dan, fakr u zaruret çekerken, diğer yandan da bazı dostlarının alay et-
meleriyle karşı karşıya kalmıştır. Çağdaşı şairlerinden Hekîm-zâde
Atâ, kendisi hakkında şu beyti yazmış ve Zâtî'yi incitmiştir:

Pîrlikde yine Zâtî taze dükkân açmışsun

Dükkânun terk idüp gayr yire kaçmışsun

Yine Letâyif'inde Pîrî isminde birisiyle ilgili şunlar kayıtlıdır: "Bir zamanda İstanbul'da remmâl idüm. Leb-i deryâyâ seyre vardum. Pîrî, nâgeh çıka geldi, gördi ki deryâ yüzün temâşâ iderin, ayıtdı: Mevlânâ Zâtî remilden ferâgat eylemişsün gibi suya bakıcılığa başlamışsun." Zâtî'nin içine düştüğü durumun, şiirlerine yansıdığını da görürüz:

Deryâdan âb istesem ânî serâb olur
Altuna yapışursam o sâcat türâb olur

Matlalı 7 beyitlik gazeli ve

Çekdüğüm derdün eğer kim Zâtîyâ bir zerresi
İrişürse tagılur tâkat getirmez tağlar
Şu denlü bî-kes olmuşdur ki Zâtî ölicecek anı
Bulutlar su koyup bârân yuyup yiller götürmüşdür

beyitleri şairin içine düştüğü durumu gösterir niteliktedir. Her halde yokluk ve zaruret içinde çarpınan Zâtî, artık haline dayanamayacak bir durum söz konusu olmuş ki samimi bir duyguyla şu hazin ve kendi açısından gerçekçi olan aşağıdaki beyti söylemiş olmalıdır:

Ey ecel kandesün bu derdden kurtar beni
Kimse yoktur derdümün sen denlü dermânun bilür

Ağır hasta olan Zâtî, 953/1546 senesi Ramazanının ikinci yarısında ölmüştür. Zâtî, Edirnekapı Mezarlığına defnedilmiştir. Ölümüne tarihler düşürülmüştür:

Zuhurî Acem : Eşcâr kaldı yâdigâr
Abdî : Suhanver göçdi
Âşık Çelebi : Gitdi Zâl-i nazm
Kandî : Göçdi suhanver

Âşık Çelebi, Zâtî hakkında söylenen vefat tarihlerini, beş bendlik bir müseddeste toplamıştır.

2. KİŞİLİĞİ

Kaynakların bildirdiğine göre dış görünüş olarak Zâtî; büyük burunlu, hantal, cüsseli, çirkin bir yapıya sahiptir. Âşık Çelebi, Zâtî'nin Hadım Ali Paşa ile tanışmalarını anlatırken Paşa'nın "Zâtî pek çirkin

şekilli imiş" dediğini de nakleder. Latîfi'ye göre genel görüntüsü "Külhanbeyi" ve "avâm-sûret"dir.

Letâyif'indeki hikâyelerden anlaşıldığına göre, sağırlığı "ağır işitmek" diye tarif edilebilecek türdendir. Sağırlığı sosyal statüsüne de engel teşkil etmiştir. Mansıb alamaması, sağır olması sebebine bağlanmıştır. Ayrıca yakınları ve dostları ile sohbet edip, rahatça konuşmaması ve bundan zevk almaması, sağırlığından dolayı olmuştur.

Zâtî, yaratılış itibariyle hoş sohbet ve nüktedan birisidir. O, söylenen sözün altında kalmayan ve hemen sözü gediğine oturtmasını bilen, hazır cevap bir kişiliğe de sahiptir. İfadeleri alçak sesledir. Şaka yollu verdiği cevaplarla karşısındaki kişiye konuşma hakkı tanımaz. Letâyif'inde geçen bir olay onun bu özelliklerini göstermesi açısından son derece ilginçtir: Zâtî bir gün yazdığı gazelleri hamisi Ali Paşa'ya götürür. Zâtî'yi ilk kez gören Paşa: "Zâtî güzelce değülmiş" demesi üzerine Zâtî de "Sultânım, yigit yigidin aynasıdır" diyerek hemen cevap vermiştir. Bunu işiten Paşa, sadece gülmekle yetinmiştir.

Zâtî, rind-meşrep bir kişiliğe sahiptir. Şiirlerinde bu özellikleri görmek mümkündür. Bundan dolayı hayata bağlı, yaşamaktan zevk alan kişiliğiyle karşımıza çıkar:

Destümüzde eylerüz her hamrı şeker şerbeti
Rind-i safî-meşrebüz biz sanmasunlar fâsıkuz
Bir yere cemc olalum safî ayaklar yürüsün
Çâder-i cişretümüz dâmen-i çarhı bürüsün

Eğlence meclislerine katıldığını ve hoş sohbet kişiliği olduğunu gösteren bilgileri Letâyif'inde de bulmamız mümkündür. Yaptığı edebî sohbetler, güzel şakalar, ince manalı ve zarif şakalı sözlerle herkesin beğenisini kazanan Zâtî, meclislerin vazgeçilmezi olmuştur. Eğlence meclislerindeki zarif ve ince sözleriyle "nüktedan" kişiliği ön plana çıkar: Bir gün arkadaşı şair Keşfi, sohbet esnasında evlilikten şikâyet edip, belinin büküldüğünü anlatırken, Zâtî bu sözü işitince kendini tutamaz ve hemen şu beyti okur:

Karardup bagrunı bükmiş bilüni evlülük Keşfi
Görenler benzedür seni iki boynuzlu bir yaya

Yukarıdaki beyit, bize Zâtî'nin üzerinde pek durulmayan bir yönünü, hicivci tarafını ve kişiliğini yansıtır. Kaynaklarda onun bazı şairlerle hicivleştiği kayıtlıdır. Âşık Çelebi, Ferîdî'den bahsederken: "Merhûm Zâtî ile çok mühâcâtı vardır" dedikten sonra, Ferîdî'nin Zâtî hakkında söylediği şu beyti kaydetmiştir:

Ne okur ne yazar ne hod işidür

V'ay anun şâcir ağzına yebati

Ferîdî'nin Sırpça bir küfür olan "yebati" diyerek küfretmesini işiten Zâtî'nin Ferîdî'yi yedi beyitli bir gazelle hicvettiğini yine Âşık Çelebi'den öğreniyoruz. Bu gazelin son iki beyti şudur:

Yebati diyü sögmişdür dilince

Müselmânlar ne bilsün ol lisânı

Nice hoş yaraşur bi'llahi Zâtî

Anun ağzında ol kâfir zebâni

Ayrıca Zâtî'nin şair Keşfi ile hiciv yoluyla birbirilerine şiirler yazdıklarını Âşık Çelebi, Tezkiresi'nde belirtmiştir. Zâtî'nin hicivci kişiliği, aynı zamanda onun edebi yönünü göstermesi bakımından da önemlidir. Hicivleri ince hayellerle bezenmiş olup; zekâ ürünü manzumelerin yanısıra, kaba sözler, itham, küfür gibi sıradan ifadeler de yer verilmiştir. Zâtî, kendine hitap ediliş şekline göre tavır almış, ince nüktelere incelikle, kaba hitaplara kabalıkla cevap vermiştir. Aşağıda yazılı olan, nükteye dayalı zarif bir hiciv örneğidir:

Zâtî'nin sağır olduğunu işiten şair Keşfi, "Ona hukne (şırınga) iyi getir" diye latife etmiş. Fakat kendisinin başı da kel imiş. Bu sözü işiten Zâtî, aşağıdaki beyti yazar ve Keşfi'ye gönderir:

Keşfi fakîre hukne eyüdüür aña dimiş

Kel nesne bilse başuna olurdu çâresi

Edebe aykırı sataşmalara da Zâtî edep dışı cevap vermiştir. O, kendisine sataşıp alay edenlerle, hakkında iğneleyici konuşanları ve konuşması için kendisine sataşanları hicv etmiştir. Bunlara ait örnekler Letayifinde vardır.

Zâtî'de tek olma fikri ön plandadır. Ferdiyetçi kişiliği ağır basar. Âşık Çelebi'nin "ammâ bir kimsenün kendünün bir beytin bozsa hânümânun almakdan ziyâde bî-huzûr olurdu. Tâmede gazelin alsa hod

mâlâyacni söyleyüp dâ'ire-i caklunda dur olurdı" sözleri, Zâtî'nin şiirdeki bireyci (ferdî) kişiliğini yansıması açısından önemlidir. Fakat başkalarının mana ve mazmununu almayı, kendine göre yorumlayabilmiştir. Bu konuda Âşık Çelebi, şunları kaydedmiştir:

"fî'1-hakîka re'is-i şuarâdur diyü çün kimesne şirin arz idüp bazın aynı ile alup ve bazın aynına almazlanup sonra tabir-i âharla divânunda gördük hattâ kendüye su'al olundukda bir hoşça manîciktür gördüm siz gerçekden şâir degülsüz divânunuz yokdur, hep bunlar zâyî olur biz sâhib-divân şâirlerüz kıyâmete dek dîvânımız durur. Bizüm divânımızda bulunan zâyî olmaz. Manîciği esirgedüğümünden aldum, ne anki ya hırsumdan ya tamaından alam."

Ayrıca Zâtî, remilci dükkânına gelen genç şairlerden Bâkî'nin:

Kaddümi çeng eşkümi rûd eyledün

Cismüm âteş cânımı cûd eyledün

matlamı olduğu gibi alıp tamamlayarak bir gazel yapmış ve Divanı'na koymuştur. Kendisini ayıplayanlara "Bâkî gibi şâ'ir-i sâhirün şî'rini uurlamak ayıp degüldür" dediğini kaynaklar kaydetmişlerdir.

Doğru bildiğini saklamayan ve kişilerin karşısında eğilmeyen bir kişiliği vardır. Fakat saldırgan değildir. Devletten aldığı yıllık kesileceğini bildiği halde, Sadrazam İbrahim Paşa'nın yüzüne Hayâli Bey'in yazdığı bir beyti, kendisine ait olduğunu çekinmeden söyleyip ve beytin kendisine ait olduğunu isbat etmesi ve Paşa'ya minnet etmesi, kaynaklarda yazılıdır.

Hayatında kaderin cilvesi olarak olumsuz durumlarla karşılaştığında, içte sarsılmasına rağmen dışına yansıtmayan bir kişiliğe sahip olan Zâtî'nin kaderden şikâyetini gösteren beyitleri yok gibidir. Bu durumu rind kişiliğine bağlayabileceğimiz gibi, kaderci bir anlayış ve karakterin tezahürü olarak da görebiliriz. "Büyük ihtirası ve kabiliyetini saran engellerin ruhî baskısı bazan onu dengesizliklere sürüklemiştir.

İçindeki büyük mücadele hiç bir zaman dinmemişe benzer. Bu ruhî durumu ancak şiir yazmak suretiyle değiştirebilmiştir. Şiirdeki başarısının sebeplerinden biri de bu olsa gerektir. Gençliğindeki külhanbeyliği, ayyaşlığı, zevk-perestliği de bir parça kabına sığmayan bir yaratılışın taşkınlıkları sayılabilir." Bu satırlar, Ali Nihad Tarlan'ın Zâtî'nin

karakteri hakkındaki görüşleridir. Kanaatimizce de bu satırlar, Zâtî'nin kişiliğini tahlil eden gerçekleri yansıtır.

3. SANATI

Zatî, XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, ünlü bir şairdir. Kaynaklar ondan daima övgüyle söz etmişlerdir. Zâtî hakkında ilk bilgileri, Sehî Bey (öl. 1549)'in Heşt Behişt isimli Tezkiresinde buluruz. Tezkire, Zâtî ölmeden sekiz sene önce yani 1538 yılında yazılmıştır. Sehî Bey: " Bu cümle'nün efdalı ve bu zümrenün ekmeli, kıdvetü'l-şucarâi'l- müteferridin, zübdetü'l-füşâhai'l- mütecerredin kilîd-dâr-ı gencîne-i İlahî, kuflguşâ-i hazîne-i nâ-mütenâhî, aşk deryâsı sade'nün dürr-i yektâsı ve macrifet göğünün mihr-i münîr-i cihân-ârâsı" diyerek, Zâtî'yi şairlerin tek önderi, fasihlerin en seçkini, İlahî hâzinenin kilitcisi, sonsuzluk hazinesinin açıcısı, aşk deryası sade'nin biricik incisi ve marifet göğünün cihanı süsleyen parlak güneşi olarak görmüştür.

Eserini Zâtî'nin öldüğü yılda yani 1546'da yazan Latîfî (öl. 1582), onu Necatî'den sonra Rûm ülkesi şairlerinin üstadı ve gazel yazarların önderi olarak kabul etmiştir: "Necatîden sonra vilâyet-i Rûmun üstâd-ı şuarâsı ve şuarâ-yı müteğazzilânun muktedâ vü pişvâsıdır."

Şüphesiz, Zâtî hakkında en ayrıntılı bilgi veren kaynak, Âşık Çelebi (öl. 1572)'nin Meşâ'irü'ş-Şu'arâ'sıdır. Çünkü Âşık Çelebi, şairin dostudur. Hakkında yazdıkları bizzat Zâtî tarafından kendisine anlatılmıştır. Eser, bundan dolayı son derece önemlidir. Âşık Çelebi: " şuarâ-yı Rûmun şüyûhundan ve suhanverân-ı kurûmun ehl-i rüsûhundan şî'rde sâhib-mezhebdir. Muktedâ-yı şuarâ olmağa evlâ vü elyâk u ensebdür" diyerek, sanat açısından ulaşmış olduğu yüksek derece ve kuresuzluğunu ifade eder.

Tezkiresini Âşık Çelebi'nin eserinden 18 yıl sonra, 1586 yılında yazan Kınalızâde Hasan Çelebi (öl. 1595) de, Zâtî'nin benzeri olmayan, eşsiz, mükemmel, güçlü ve büyüleyici bir şair olduğunu şöyle ifade eder: "Zâtî dahı külliyyet üzre şâir-i bî-nazîr ü karîn kelimâtı muhkem u rasîn vü binâ-yı serâ-yı belâgatı gâyetde kâvî vü metîn... vü nazîr-i nâdir şâir-i sâhirdür."

Gülşen-i Şu'ar'â yazarı Ahdî-i Bağdâdî (öl. 1593) de Zâtî'yi kendisinden önceki tezkireciler gibi benzersiz bir şair ve kendi zamanı şairlerinin öncüsü, lideri olarak görerek şunları söylemiştir: "melik-i şuarâyı rüzgâr vü üstâd-ı şîrîn-kâr diyü nâmdâr idi... Hakka budur ki ol pîr-i suhanverân-ı zamân vü ol bî-nazîr-i nükte-dân-ı cihân, müsellemler-i ehl-i zamândur."

Mustafa Beyânî (öl. 1579) de, Zâtî hakkında: "Üstâd-ı şuarâ dimege lâ'ik fenn-i şirde cümleden fâ'ikdür Hakka ki bu kadar letâfet ü belâgatla bu külliyyet Rûm şuarâsından birine müyesser olmamışdır" diyerek, onu övmüş ve şairlerin üstâdı olmaya değer bir kişi olarak görmüştür.

Zâtî, hakkında bilgi veren bir başka kaynak da Gelibolu Âlî (öl. 1600)'nin Kühü'l-Ahbâr'ıdır. Eserde sadece Zâtî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler, önceki tezkirecilerin sözlerinden aktarılmıştır. Zâtî hakkında satır arasında " mâ-hasal tabakasınca şairdür" gibi kısa cümleden başka, onunla ilgili sözlerini bitirirken: " hülâsa-yı kelâm bu tercîc-i mükemmel hadd-i zâtunda bir kitâba bedel güftâr-ı rûh-efzâdur. Matla dahi mergûb u bî-hemtâdur" diyerek, onu övücü başka bir söz dememiştir.

XVII. yüzyılın önde gelen şair ve tezkirecisi olan Mehmed Riyâzî (öl. 1644) de öncekilerin sözünü tekrar ederek, onu güzel yazan ve söyleyen kişilerden sayarak, şöhretli bir şair olduğunu tekrarlar: "ashâb-ı selîkadan olup şâir-i şöhret-şîâr olmuş idi. Ammâ ki insâf budur ki sâhip-kemâl şâir olup..."

Tanzimat dönemi şairlerinden Ziya Paşa, Zâtî'yi Divan şiirimizin temel taşlarından biri sayarak, şunları söylemiştir:

Eslâfdan Ahmed ü Necâtî
Âvâre vü dil-şikeste Zâtî
Türkî sühana temel komışlar
Gerçi temeli güzel komışlar

Kaynakların Zâtî hakkında söylemiş oldukları olumlu ve yüceltici sözler, abartılmış ve her şair hakkında söylenmiş sözler değildir. Yaşadığı çağın büyük şairlerinden birisi olması, genç şairlere hocalık yap-

ması, çok şiir yazıp eserler vermesi v.b. yönü ile XVI. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuş olduğundan hakkında yazılanlar gerçeği yansıtır.

Zâtî'nin güçlü ve şöhretli bir şair olmasında en büyük etken, şüphesiz şahsi kabiliyetidir. O, şair yaratılışlıdır. Bu konuda bütün kaynaklar ittifak etmişlerdir. Âşık Çelebi, yaratılıştan şair olduğuna ve daha çok bu yetenekle şiir yazdığına inandığı Zâtî'yi uzun uzun övmüştür. Zâtî için: "şir gayra nisbet ârizi aña nisbet zâtîdür." Başka bir yerde de "selîka-yı tabında kuvvet-i şiriye olmagla şire heves idüp" şeklinde ifade kullanır ki, bu da bir taraftan onun yaratılışındaki yetenek bolluğunu, diğer taraftan da bu durumun şairin şiire yönelmesine bir sebep teşkil ettiğini gösterir. Âşık Çelebi konuyu biraz daha açarak kesin hükmünü verir: "şir aña selîkî vü bahşâyîş-i Hakkî idi" diyerek, şiir söyleme ve yazmadaki kabiliyetinin bir Allah vergisi olduğunu ifade eder.

Latifi de şiir yazma özelliğinin Zâtî'ye Allah tarafından verilmiş kismet ve bağış olduğu görüşündedir. "Ve nevale-i sühan ezel kassâminun aña kismet ü bahşî idi." Ayrıca "vüsat-ı kabiliyyet" sözüyle de onun kabiliyetinin çokluğunu dile getirmiştir.

Kaynaklar, Zâtî'nin iyi bir eğitim görmediği hususunda birleşmişlerdir. Yine kaynaklar ciddi bir tahsil görmediği halde, orjinal manaları ve işitilmemiş kendi icadı hayalleri, edebi sanatlarla bezeyip sunmadaki hüneri üzerinde söz birliği etmişlerdir. Bu hususta Latifi şöyle demiştir: "efâzil ü ehâli bu husûsda munsıflardur ki bir kimse muallim ü müderris ve ders ü tedrîsin görmeden bunca maânî-i bedîa irâd idüp hâssa hayâller îcâd ideki tefekkürinde fuzalâ-yı zevil-efkâr mütecaccib ü mütehayyir olalar."

Âşık Çelebi de: "Merhum ulüm-ı âliye ve fûnün-ı bediyyede nesne bilmezdi" diyerek, fen ve ilim tahsili görmediğini söylemiştir. Fakat Latifî, "sarf ü nahiv okıdı. Müneccim-zâdeden remil ve nücûm kâ'idelerini öğrendi." Âşık Çelebi "biraz Farisî bilürdi" ve Ahdî de "ilm-i nücûm ile remlden hâbir" diyerek az da olsa eğitim gördüğünü belirtmişlerdir. Zâtî'nin aldığı eğitim hakkında kanaatimizi, daha önce hayatından bahsederken zikretmiştik. Buna ilaveten şunları da söyleyebiliriz:

Kanaatimizce eğitim görmemiş, bilgi yönünden de fakir olan ve şiirdeki başarısının yaratılışındaki üstün yetenekden ileri geldiğini belirten kaynakların bu tesbitini, şüpheyle karşılamamız gerekir. Zira Âşık Çelebi'nin bir şairin kendisine şiir okuduğu zaman hangi Fars şairinin hangi beytinden alınmış olduğunu söylediğini ve bundan dolayı da: "cüz'i Fârisî bilürdi" demesi, onun Farsçayı birazcık değil, İranlı şairlerin divanlarını okuyup anlayabilecek kadar Farsça bildiğini gösterir. Ayrıca Zâtî, İran'ın ünlü şairi Hâfız-ı Şîrâzî (öl. 1389)'nin ilk gazelinin birinci mısraı olan:

Elâ yâ eyyuhe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ

Ki ışk âsân numûd evvel velî uftâd muşkilhâ

mısraın, Şem'ü Pervâne mesnevisinde aşığın ağzından söylenen bir gazelde tekrar etmesi, onun Hafız'ın şiirlerini okuduğunu gösterir. Bu da Farsça'yı iyi bilmeyi gerektirir.

Ayrıca Zâtî, İranlı ünlü gazel şairi Selmân-ı Sâvecî (öl. 1376)'nin

Safâ-yı safvet-i rûyun safâ-yı gülsitân dâred

Hevâ-yı cennet-i kûyun hayât-i câvîdân dâred

olan meşhur matlamı:

Safâ-yı saffet-i rûyun safâ-yı gülsitân ancak

Hevâ-yı cennet-i kûyun hayât-ı câvîdân ancak

şeklinde tercüme edip divanına geçirdiğini Âşık Çelebi, tezkiresinde zikretmiştir. Bu örnekler bize Zâtî'nin Farsçayı iyi bildiğini gösterir.

Zâtî, Letâyif'inde anlattığına göre; bir gün şiir yazarak, saraya gönderir ve karşılığında çuka kaftan yerine, yün cübbe talep eder. Şairlere yün cübbe verilmeyip, mollalara verildiğinden arzusu gerçekleşmez. Kendisinin de molla olduğunu ifade etmesi üzerine, yetkili: "Sana bir soru sorayım cevabını verebilirsen, sen mollasındır" diyerek, ona ferayizden zor bir soru sorar. Bildiği yer olmadığı için cevap veremez. Zâtî'nin "gördüm bildüğüm yir degül..." demesi Onun fıkıh eğitimi gördüğünü, fakat gereğince öğrenmediğini düşünebiliriz. Yine Âşık Paşa'nın Keşfî'den bahsederken, Keşfî'nin mahalle imamının hacca gitmişinde Zâtî'yi yerine nâib tayin ettiğini anlatır. Bu da bize, Zâtî'nin imamlık yapabilecek kadar dinî bilgiye sahip olduğu düşüncesini verebilir.

Bunların haricinde Divan'ının muhtelif yerlerinde, zaman zaman ayetlere, hadislere ve peygamber kıssalarına işaret ve telmihler yapan beyitlerin bulunması, bazı tasavvufî ıstılahları şiirlerinde kullanması, şiirlerinin çoğu yerinde kelime oyunlarına başvurması, kanaatimizce Zâtî'nin belli bir eğitim gördüğünü gösterir. Türk edebiyatı içerisinde, kendine mahsus üslubu olan ve bir kaside, gazel, mesnevî şairi olarak, önde gelen isimlerden birinin eğitim görmediğini söylemek imkânsızdır. Onun bilgisini, sanat anlayışını ve ustalığını görebilmek için bir kaç gazelini, kasidesini okumak yeterlidir.

Zâtî, çağının orijinal şairidir. Onu orijinal kılan tarafı mana ve hayalinin genişliğidir. Daha önce görülmemiş manaları, kendine mahsus duyulmamış hayalleri sanatlarla süsleyip, sunma başarısını göstermiştir. Âşık Çelebi, Zâtî'nin bu özelliğinin hiç bir- şairde görülmediğini şu şekilde ifade etmiştir: "Ol o kadar macânî-i garîbe vü hayâlât-ı hâssa-yı 'acîbe vü sanâyî-i bediiyye ki şiründe ol cem itmişdür. Gayri şâirde var idüğü malûm degüldür, varsa dahi Zâtî'ye ğalîb idüğü meczûm degüldür."

Latîfî, Zâtî'nin bu özelliğini: "Sebeb-i tûl-i cömrlü çok maânî-i garîbeye mâlik olmuş ve kemâl-i himmettin şire sarf itmekle bî-had sanâyî-i 'acîb bulmuşdur" diyerek, uzun ömürlü olmasına ve çalışmasının bütününe şiiere vermesine bağlar.

Sehî de, özel ve değişik manaların bir araya getirilmesi başkası için zor, Zâtî için kolay olduğu görüşünü şöyle belirtmiştir: "Anda derc olunan maânî-i garîbe ve letâyif-i 'acîbe ki aña müyesser oldu, bir kimseye dahi el virmedi. "Kınalızâde Haşan Çelebi: "lâkin insâf budur ki merhûm Zâtî maânî-i garîbe ve hayâlât-ı 'acîbeye kâdir şâir-i sâhirdür" diyerek, Zâtî hakkında kendisinden önce söylenen sözleri tekrarlamıştır. Zâtînin hususî manalar bulup, onları şiirinde nasıl kullandığına dair en çarpıcı bilgileri, kendisi arkadaşı Âşık Çelebî'ye anlatmıştır. Anlatıldığına göre Zâtî'nin "fâiiyye" gazelini gören II. Bâyezîd, çevresindekilere "bi'llah görün manâ dükendi dirler. Hâşâ ki manâ dükene. Dünyâ dolu manâdur, hüner bulmakdur" der. Bu da bize Zâtî'nin mana bulmadaki kabiliyet ve başarısını gösterir.

Herkes tarafından söylenen manaların, Zâtî'nin kendine has bir biçimde nasıl yorumlayıp, sanatlarla süsleyip nasıl sunduğuna bir kaç örnek verelim:

Murg-ı zerrîn-per zümür-rüd-âşyân lu'lu gıdâ
Bâl açup uçmak diler her subh kûyundan yana

Zâtî, güneşin kendisini bir kuşa benzetmiştir. Bu kuşun ışınları sarı kanatları, mavi gökyüzü zümrütten yuvası, güneş doğunca ortadan kaybolan yıldızlar da daneleridir. Zâtî, sevgilinin yerinin bütün divan şairlerince yükseklerde telakki edilişi gibi çok bilinen bir görüşü alıyor, senin yerin göklerde gibidir gibi herkesin söyleyebileceği bir biçime tenezül etmiyor, güneş her sabah senin bulunduğu yere varmak ister diyerek aynı manayı bir başka biçimde söylüyor, aynı zamanda da çok güzel bir hüsn-i talîl sanatıyla güneşin ufuktan göğe doğru yükselişini yorumluyor.

Aşağıdaki gazelinde de Zâtî, başka şairlerin zaman zaman işledikleri tabiat tasvirlerini çok değişik bir açıdan ele alarak gazelini bilgiyle yoğurmuştur:

Gör âbı ki her dâ'ire-i nokta-i bârân
Bir hâledür içinde habâbı meh-i tâbân
Top âyînedür çenber-i kanâdil içinde yâ
Zencîr-i sanâyi cle asupdur yed-i imkân
Yâ top-ı zemîni felek itmişdür ihâta
Bir kubbe-i gencîneyi kuşatdı yâ sucbân
Yâ dîde-i uşşâk durur halkalanupdur
Şevk ile olup muntazır-ı vuslât-ı cânân
Mir'âta yâ hod arz-ı cemâl eyledi ol mâh
Ey Zâtî içinde görünür aks-i zenahdân

Görüldüğü gibi ilk beyitte durgun suya düşerek, önce su yüzünde bir hava kabarcığı, ardından da yavaş yavaş açılarak büyüyen daireler oluşturan bir yağmur damlası ele alınmıştır. Parlak hava kabarcığı dolunaya, etrafındaki dairecikler ise ay etrafındaki hâleye benzetilmiştir. İkinci beyitte suyun hareketi ve havanın etkisiyle yağmur tanesinin düştüğü merkezden sudaki dairelere doğru hareket eden hava kabar-

ciğini, bu defa kandil çenberlerine asılmış bir top aynaya benzetilmektedir. Üçüncü beyitte hava kabarcığını bu sefer önce yer küresi, ardından da bir hazine kubbesi (tümseği) olarak tasavvur ediyor. Zâtî, üçüncü beytin her iki mısraında aynı tabiat manzarası hakkında iki ayrı tasavvur geliştirmiştir. Dördüncü beyitte suda açılan dairecikler bu defa, geleceği ümidiyle gece gündüz bekleyen zavallı âşıkların uykusuz kalan, yol gözlemekten ve yorgunluktan, halkalanan gözlerine benzetilmiştir. Son beyitte şair, bu defa sevgilisini hatırlayarak, sudaki hava kabarcığını, onun çene çukurunun aynadaki aksi olarak düşünmektedir.

Zâtî'nin yukarıdaki gazeli her şeyden önce konu itibarıyla çok orijinaldir. Şair, asıl objeyi yani suya düşen yağmur damlasının oluşturduğu kabarcık ve dairecikleri şiir boyunca elden bırakmamış, alışla gelmiş tabiat görünümünü aşarak, dikkatini küçük bir tabiat hadisesine çevirmiş ve hayallere dalmıştır. Zâtî'nin zengin hayal gücünü gösterdiği, buna benzer yek-aheng gazellere Divanı'nda rastlamak mümkündür.

Dil-berün bir gün yolun basmış delü kanlu yaşum

Kanludan kaçır gibi gördükçe ol nemden kaçır

Zâtî, yukarıdaki beyitte de gözyaşını yol basan, yol kesen haramiye benzetiyor. Gözyaşı için yapılan teşbihler arasında harami (yol basan) teşbihi Zâtî'ye kadar hemen hemen hiç rastlanmayan bir kullanımdır. Bu beyit gibi, Zâtî'nin kendi buluşu olan mecazları, başka şiirlerinde de görebiliriz. Zâtî'yi orijinal kılan duyulmamış anlamları, kendine özel hayalleri sanatlarla bezetip takdim etmekteki hünerini bir kenara bırakırsak, şiirleri alışla gelenlerden daha değişik nitelikte değildir. Yani onda orijinal bir şiir felsefesi yoktur. Kendisinden önce yaşamış şairlerin ifade ettikleri duyguları, ruhuna ve zevkine göre işleyerek, onların yolunu takip etmiştir.

Zâtî'nin şiirlerinde işlediği konuların başında aşıkâne şiirler gelir. Zâtî, bu duyguları, "âşık-maşuk-aşk" üçgeni içerisinde klasik mazmun, ortak kalıp ve teşbihlere yer vererek dile getirmiştir. Bu üçgen içerisine "maddî ve manevî haller" yanında "rakib" de eklenir. Zâtî, zevkine göre bu duyguları işlerken alışılmış şiir geleneğinin dışına çıkmamıştır. Zâtî, beşerî aşkı bütün yönleriyle işlemiştir. Söz konusu aşk, asla

ilacı bulunmayan bir derddir. Gerçi buna derd denmez. Çünkü şair, bu durumdan mutlu olur. Bu derdin çaresi derdin kendisidir. Dolayısıyla tabibin yapacağı bir şey yoktur.

Derd-i Zâtîye ilâç itme tabîbâ yürü var

Işk bîmârı cihân içre olur mı dervâh

Fiziki yapısı bakımından zayıf, güçsüz, benzi sarı, beli bükük, kıl gibi ince bir tip olan âşık, ruhî yapısı bakımından da sabırsız kararsız, her türlü azarlama, ilgisizlik, eziyet ve hatta sövmelere bile aldırmayan, sevgiliden bir türlü vazgeçmeyen, zayıf bir tip olarak görünmesine rağmen, acıya ve eziyete son derece tahammüllüdür:

Kâmetüm çeng oldı benzüm sâz döndüm bir kıla

Dostlar düşmanlarum da olmasun dem-sâz-ı ışk

Belünün şöyle zaîf itdi hevâsı beni kim

Kıl kadar kimse vücûdum göremez nite ki bâd

Nakd-i kalb ü sabr u ihtiyârı kalmadı

Zâtî râh-ı ışkda harc eyledi olancasın

Adeti âşıklarun cevre tahammül eylemek

Sancatı dil-berlerün cevr ü cefâ vü nâz olur

Âşık, ateş gibi parlak ve yakıcı olan sevgilinin yanağının etrafında dönen pervane gibi olmuştur. Kendini bu ateşe atıp yakmak, ateşte yok olmak ister:

Ger şem-i dil-efrûzum par par yana yanumda

Pervâne gibi nâra düşsem yimeyem pervâ

Âşık, maşuğun siyah saçına gönül bağlamışsa kurtuluş olmaz, artık bulut gibi gece gündüz yaş dökmeye mecburdur. Nitekim o "kilimini suya salmıştır":

Zülfine gönül bağlama yaşun yenemezsin

Zâtî gibi ey ebr suya salma kilimin

Âşık sevgiliyi başkası ile paylaşmak istemez. Onu başkaları ile görmek yerine, ölmeyi arzu eder:

Ağyâr ile dil-dârı görmekten ölüm yegdür

Ey derd beni öldür bimâra devâ hoşdur

Vuslat, âşîğın yaşadığı sıkıntılı ömrün tek hedefidir. Kavuşma sözünü duymak bile âşîğın ağzına bal çalarcasına zevk verir, lâkin tek dostu olan "hicran" her an onun aşına zehir katar:

Bal çaldı vacde-i vasl ile cânân ağzuma
Zehir katdı aşuma ammâ ki hicrân acısı

Zâtî'de sevgili mefhumu, diğer divan şairlerinde olduğu gibi kalıplaşmış kelime ve kelime guruplarıyla karşımıza çıkar. Bu kelimelerle onun vasıfları işlenir. Sevgili, acı ve ızdırap verir. O, zulüm ve eziyet namına elinden ne gelirse onu yapar. Hiç bir zaman âşîğa yar olmaz, gönlü taş gibi katıdır. Ağlamak, inlemek ona kâr etmez, merhametsiz ve gaddardır. Ah u feryadları duymakta, fakat duymazlıktan gelir. Yalancı, aldatici, vefasız v.b. gibi özelliklere sahiptir. Bu ve buna benzer özellikleri kısaca söylemek gerekirse sevgili, ilgisiz ve acımasız bir tip olarak karşımıza çıkar.

Âşık, sevgilinin kapısının eşiğinden it gibi akşam sabah ayrılmaz, fakat maşuk ona bir it kadar bile itibar etmez, başını çevirir, görmezlikten gelir:

Rakîbe sadr gösterdün didün ol fitneye ulu
Benüm bir it kadar veh veh kapunda ictibârum yok

Sevgili daima cevri okunu atar, doğrudan doğruya cana kaseder. Daha ileri giderek âşîğı öldürmeye ahdedir. Bu durumda âşık, "ahde vefa eylemek" ister.

Âşıkı öldürmeğe ahd eylemişün gerçi kim
Öldür ey âfet beni sen ahde eylersen vefa

Naz, sevgilinin en önemli vasıflarından biridir. Ancak bu naz yalnızca âşıklarınadır. Sevgili ile naz birbirinden ayrılmaz bir bütünlük gösterir. Nazın yanında işve, cilve, şive, gaddarlık v.b. sevgilinin önemli vasıfları arasında yer alır.

Zâtî'de sevgili, güzellik olarak ay parçasıdır. Zaman zaman güneştir. Boyu servi, saçları sümbül, yanakları gül veya laleyi andırır. Gözleri nergis gibi baygın bakar. Kaşları yay, kirpikleri oktur. Gamzesi kılıç veya hançer olup, âşîğın bağrına saplanır. Dudaklar hokka yahut mücevher kutusudur. Dişler ise bu kutu içindeki incilerdir. Dudak, bir nokta kadar küçüktür. Bu dudak âb-ı hayât bağışlar. Ondandır bir kere

içen bir daha ölmez... Örnekleri çoğaltılabilecek bu müşebbehünbihler, divan şairlerince bilinir ve uygulanırdı. Zâtî de bu çerçevenin dışına taşamamıştır. Zâtî bunları edebî zevkine göre işleymesini bilmiştir. Bu örnekleri, âşıkane şiirleri içinde geçen beyitlerde görmemiz mümkündür:

Müjgânun itdi okcılarun kâmetin kemân
Ebrûlarun kemâncıya tacn okın atdılar
Kad kıyâmet çeşm kâtil gamze âfet fitne hâl
Mübtelâlar âh kim âfetlere tuş oldılar
Leblerün bûse revân eylese ölmüş dirilür
Hey meded derd ile bîçâre de ölmüş dirilür

Zâtî'nin âşıkane şiirlerinde sevgili ve âşıktan sonra, tip olarak rakip gelir. Rakip de genellikle geleneğe uygun olarak vafedilmiştir. Bu vasıfların hemen hemen tamamı olumsuzdur ve rakip ile sevgili arasındaki ilginin, âşıktaki uyandırdığı kıskançlık duygularının bir eseridir. Rakîbin en önemli özelliği, sevgilinin ilgisine mazhar olmak ve onun yakınında bulunmaktır. Böyle olunca da rakîbin âşığı görünce yüzünü ekşimesi, sırtını dönmesi doğaldır. Âşık da rakibi görünce gönlü burulur, içine dert düşer, keyfi kaçar:

Kaçan ki görse beni ekşidüp yüzini rakîb
Virür hemin acı dil nice bî-halâvet olur

Rakibin en belirgin vasıflarından biri de soğuk olmasıdır. Rakib soğuk olunca, kış ve yağın kar hatırlanır. Rakibin konuşması kışın esen soğuk yeldir. Konuşma esnasında ağızından saçtığı köpükler de yağın kar olur:

Söylense ton ton köpükler sıçrar ağızından rakîb
Kış gününde san eser yiller saçılır karlar

Bazan bu soğukluk kış mevsiminin sonu, ilkbaharın başlangıcına yakın görülen ve Türkçede "kocakarı soyuğu" diye adlandırılan "berdü'l-acûz"e benzetilmiştir:

Söyler rakîb ton ton ol gül-izâra karşı
Berd-i 'acûze benzer evvel bahâra karşı

Zâtî'nin şiirlerinde rindlik, aşktan sonra gelen en kuvvetli unsurdur. Onun şiirlerinin pek çoğunda her şeyden önce hayata bağlılık ve

yaşama sevinci vardır. Bunun nedeni, dünya gelip geçicidir. Dünyanın geçici olduğunu şu beyitte dile getirmiştir:

Benüm iki gözüm düşmanlar ile anı bir görme

Baka tur dosta lutf it cihân bî-şüphe fânidür

Mademki cihan fanidir, zamanı mümkün olduğu kadar zevk, neşe, eğlence ve çeşitli dünya nimetleri bakımından değerlendirmeli, şarap meclisleri kurup, saf şarap içmekle geçirmeli ve ondan yeterince yararlanmak, başka bir ifadeyle kâm almak lazımdır.

Koma elden ayağı fırsat el virmişken ey sâkî

Mey iç hoş geç kişiye cakıbet virmez emân yir yir

Sür aradan ayağı sâkiyâ safâyı getir

Bir iki dem sürelüm germ olup safâ ile zevk

Sâkiyâ sun ayağı zevkden el yumamaduk

Biz o kan olacağıun sohbetün toyamaduk

Kişiye Hak Taâla itmesün eglencesüz sûfî

Mey-i nâb olmasa bezm-i cihânda gönlüm eglenmez

Câmı devr itdürelüm şevk ile geçsün günümüz

Yetiş ey mâh degül kimseye bâkî devrân

Gam, keder ve üzüntüyü bir yana bırakıp, kısacık ömrü iyi değerlendiren, hayatı güzel yaşamak diye özetlenen bu epikürizm düşüncesi, Zâtî'nin şiirlerinde çok görülür. Zâtî'de bu düşünceyi anlatan beyitler çoktur.

Zâtî'nin rindâne şiirler yazması, içkiye düşkünlüğü ve işreti sevmesinden ileri gelir. Sehî Bey, Latifi ve Âşık Çelebi tezkiresinde bu konuda ismi geçen şairler arasında zikredilmiştir. Ayrıca Letâyif'inde "bir zamanlar meyhânede musahâbet iderdük", "Galatada sohbet iderdük", "Yârân cem olup ayş u işret iderdük" v.b. geçen ibareler de Zâtî'nin eğlence ve içkiyi sevdiğini gösterir. Fakat bu içki daha çok bir sohbet ve sohbeğe dayalı eğlence içerisinde yer alan içkidir.

Zâtî'nin rindâne duygularının dile getirildiği şiirlerde, içki ve onunla ilgili olarak da birçok kelime ve terkipler beyitlerini doldurur. Beyitlerde saki, şarap, mey, cam, sürahi, meyhane, bezm, mutrîb, saz, şem v.b. kelimeler etrafında, bunlara ait duygu ve özellikler anlatılmıştır:

Destümüzde eylerüz her hamrı şekker şerbeti

Rind-i sâfi-meşrebüz biz sanmasunlar fâsıkuz

diyen şairin yakın dostu sakidir. Sürekli ona seslenir, ondan gönülden gamı, tasayı götürecektir olan şarabı ister:

Sâğarı pür kıl unutma baña geldükce müdâm

Sâkiyâ göster bize gussa ferâmûş olduğın

Sâkî kerem it zevrâk-ı zerrîni yetişdür

Bi'llahi halâs eyle bizi kulzum-i gamdan

Şarap içmeyenler onun içilmesine de engel olurlar. Onlara göre şarap, şerrin ve kötülüklerin odak noktasıdır:

Meyi itme şarâba yûri Zâtî ko şarâbı

Manîde vü sûretde dahi şerre makardür

Dünyayı fani, hayatı kısa gören Zâtî, aşk peşinde koşup, meyhaneye meyhaneye dolaşırken, kendisinin bu arzularına karşı çıkanlar vardır. Bunların başında zahid gelir. Genellikle Divan şairleri zevke ve eğlenmeye; düşkün olduklarından rindâne bir tavır sergilerler. Hatta içki içmeyen şairlerin bile zaman zaman meyhaneye, şarap ve sakiden bahsetmeleri de, rind görünmek istediklerinden dolayıdır. Zahid ise Allah'ın emirlerini yaptıktan sonra, şüpheli şeylerden kaçan ve kendisini ibadete veren kişi olarak rindlerin karşısına çıkar. Şairlerimiz birbirine zıt iki tip olan rind ve zahidden, rindi seçerek, onun yanında yer almış ve zahide saldırmışlardır.

Zahid, ham, kaba ve kuru sofudur. Kaşlarını çatarak bakar, her mübahı haram sayar. Onda hoşgörü yoktur. Tek arzuları Cennete kavuşmaktır. Onlar didarı sevmediklerinden aşkı da inkâr etmişlerdir. Bu yüzden âşık olanları kınar, meyhaneye gidenleri sevmezler v.b. gibi Divan şairlerinin ortak işledikleri bu konuları Zâtî'nin şiirlerinde de görürüz. Bu duyguları anlatan sayısız beyitleri vardır:

Zâhid riyâzât ile riyâz-ı cinân umar

Didâra karşı Zâtîyi gör kim safâ sürer

Zâhidâ meyhâneye varduğuma incinme kim

Ne günâhum var benüm ol cânibe sudur çeken

Hâb-ı gâfletden uyan zâhid gözünü aç yârı gör

Yum enâniyyet gözini her nazar dîdârı gör

Ey zâhid-i mürâyî tesbîh elünle dâ'im

Avlamağa cihânı dâm-ı riyâ kurarsun

Rind-meşrep olanların karşısına çıkanlardan biri de vaizdir. Vaiz, dinî öğütlerde bulunan kişidir. Onun da zahidden hiç bir farkı yok gibidir. Çünkü o dinin dış kabuğunda oyalanmaktadır:

Zâtîyâ hûb ile haşr olma diyü pend itme

Vâcîzâ haşr olıcak sen mi virürsün sorusun

Şarâb içenleri vaciz niçün öldürmelü dirsün

Rızâ vir emrüne Hakkun sözün hadden birûn olmuş

Mısır-ı hüsn-i Yûsufî şerh itme vaciz çaşıka

Dil-rübâ vasfını ter kıl geç kuru efsânen

Sufî de, zâhid ve vaiz gibi rindi sevmez ve onun karşısında yer alır. Rind tarafını tutan şair, zahid ve vaizi sevmediği gibi, sufîyi de sevmez. Vaiz ve zahidin taşıdığı bütün özellikleri sufî de taşır:

Sûfiyâ safi meye meyl itdügüm ayb eyleme

Ol tabîb-i derd-i gam ben derdmendi hoş tutar

Rinde sûfî dir imiş yüri ayağı yire dep

Ârif olan kimse bi'llahi deper mi devletin

Bu gün bize tacn eylesün dün gice sûfî

Halvetde müselles içüp okırdı murabba'

Zâtî, aşağıdaki beyitde de, sufilerin ziyafetli davetlere katıldıklarını zikrederek, haklarında aşağılayıcı ifade kullanmıştır:

Davet iden kişiler hod komayupdur sizi aç

Nedür ey sûfî-i sâlûs bu gavğa galebe

Yine Zâtî, davet edildiği böyle bir meclisi "kuru kavga" olarak vasıflandırarak reddeder:

Benümçün sohbet-i zikre niçün gelmez dimiş sûfî

Kura gavga bana hâcet degül halvet diler gönlüm

Zâtî, şiirlerinde diğer Divan şairlerinde görülen ızdırap ve ayrılık konusunu da işlemiştir. Bunlar genelde aşkın verdiği sıkıntıyı, sevgili-

den yakınmayı, sevgiliye karşı yakarışları, ayrılık acılarını v.b. konuları kapsar ve âşıkane şiirlerinin mevzusu ile yakından ilgilidir. Bu duygular bazan sade, bazan da abartılı bir şekilde dile getirilmiştir:

Minnet itme tîğun ile Zâtîyi öldürmegi
Fürkat anı öldürür yanunda tursun minnettin
Çekdigüm derdi göre idi bir nazar Eyyûb eğer
Kendü derdün unıdurdı dostlar ol derdmend
Hey ne müşkil kâr olur âlemde ey yâr ayruluk
N'ola ağlarsam idüpdür cânuma kâr ayruluk

Zâtî, şikâyet konusunun işlendiği şiirler de yazmıştır. Çoğunluğu âşıkane şiirlerin konusuna girer. Bunların dışında zaman zaman talih-ten, felekten ve kadir bilmezlikten şikâyet ettiği de olur. Bu beyitlerin sayısı azdır:

Dönmedün kutb-ı murâdum üzre hergiz ey felek
Döne döne cânuma cevri eyledün cânânveş
Sabâdan gayrı kimse ben garîbün kapusın açmaz
Bulıtlar gayrı kimsem yok ölürsem üstime ağlar
Cihânda başuma gün toğmadı bir mâh-pâre yok
Ziyâde tâlium bed yılduzum düşkün sitârem yok

Zâtî'nin şiirlerinde tasavvuf pek görülmez. Beşerî yani insan sevgisini ön plana alan Zâtî, tasavvuf felsefesinden uzak kalmıştır. Onun şiirlerine yerleştirilmiş bazı tasavvufî unsurlar ve terimler bir bilgi hududunun dışına taşmamıştır. Sayıları az olan bu beyitlerde samimiyyetin izlerini görmek mümkün değildir:

Gizlü genc idün sen evvel ayn-ı akla âkıbet
Sufî mir'atunda kendün âşikâra eyledün
Dostlar bir gün enâ'l-hak sırrını izhâr ider
Âlem-i vahdetde Mansûr-ı dil-i bî-bâkümüz
Bu kesret perdesin ref' it safâ istersen ey Zâtî
Yüri var mutekif ol hücre-i vahdetde tenhâca

Zâtî, mahalli kültüre fazlasıyla vakıf bir şairdir. Zâtî'nin ilham kaynaklarının en önemlilerinden birisi de örf ve adetler ile günlük hayat

sahneleridir, sosyal hayatın akislerini yansıtan bu sahneleri onun şiirlerinde çok fazla görürüz.

Bu örnekler ileride meydana getirilecek yerli konulardan oluşan çalışmaların temelini oluşturduğu gibi, eski edebiyatın halktan ve günlük hayattan tamamiyle uzak olduğu görüşünü de çürütecek niteliktedir.

Klasik Türk edebiyatında yerleşme hareketlerinin ilk kıpırdanmaları olarak nitelendirilebilecek bu gibi beyitler içinde kurban kanının alına sürülmesi, yolcunun ayağına su dökülmesi, gelinin yüzüne duvak örtülmesi, saçı saçmak ve çeyiz gibi bu gün de yaşayan bir takım adetleri serpiştirilmiş halde bulmak mümkündür.

Nâz ile salını salını gelmedi revân

Su koymalı olupdur o servün ayağına

Gelürse baña mektubun saçarlar başına saçı

Şirâr-ı nâr-ı âhumla gözümün yaşı sim ü zer

Bu tür beyitler eski hayata dair bu gün terkedilmiş bir takım adetleri ve önemli önemsiz pek çok bilgi kıvrımlarını da içlerinde barındırırlar. Örneğin:

Yoğ ise sıdkun beni öldürdüğüne kahr-ı hecr

Tut ruhuñ mir'âtun ey lutf ıssı hânım ağzuma

beytinden eskiden ölüm döşeğindeki hastanın nefes alıp almadığını anlamak için ağzına ayna tutulduğunu öğreniyoruz. Eğer ayna buğu tutarsa hastanın halen soluk alıp verdiği ve henüz ruhunu teslim etmediği anlaşılacaktır.

Göreyin dâr-ı fenâda ola çengel çiçeği

Kim ki sünbül dir ise zülf-i perişânun için

beyti ise, eski ceza şekillerinden birisine işaretidir. İşkence ile öldürülmesi istenilen suçlunun elbiseleri çıkarılıp kaba etleri çengele geçirilir ve sarkıtılmış. "çengele gelmek", "çengel çiçeği" deyimleri eski edebiyatımızda bedduâ makamında söylenmiştir.

Zâtî'nin şiirlerinde mahallî hususiyetlerin yanında, inandığı hurafe ve inançların işlendiğini de görürüz. Devrinde cemiyetin aynası olan şair, halkın bu itikadlerini yansıtmaya görevini üstlendiğinden pek çok şairin dîvanlarında bu gibi duyguları görmemiz mümkündür. Zâtî'nin

beyitleri içerisinde yerleşen halk inançları, gerek folklor, gerekse kültür tarihi açısından önemlidir. Bunlardan bir kaç tanesi şunlardır:

Kıyamete yakın bir zamanda ortaya çıkıp dünyayı fesada vereceğine inanılan Ye'cüc ve Me'cüc adlı kavmin Çin ülkesinden zuhur edeceği fikrine inanılırdı:

Nâfe-i hoş-bû ki Çîn ü Maçînden çıkar

Zâtîyâ Ye'cüc benzer cânib-i Çînden çıkar

Yine adı geçen kavmin İskender tarafından yaptırılan iki şeddin arasına hapsedildiği toplum arasında revaç bulan inançlardandır

Kimsenün bulmazdı yanunda bu denlü ictibâr

Olmasa Ye'cüc-i tîre sedd-i İskender siper

Kaf dağında yaşadığına inanılan efsanevî kuş olan Huma, göklerde uçunca gölgesi kimin başına düşerse o kişi ilerde padişah olurmuş.

Şöyle benzer kim müşâbihdür humâyun zülfüne

Sâyesini her kime salsa Humâ sultân olur

Yine Humâ kuşunun yükseklerde uçtuğuna inanılmış:

Gir bu alçak gönlüme meyl eyle az az Humâ

Yüksek uçup eyleme bi'llahi çok nâz ey Humâ

Bir başka inanç da, kıyamet koptuğu zaman yıldızların yere düşeceği, döküleceğidir:

Ayruluk vakdinde çeşmümden dem-i ahmer düşer

Gûyiyâ rûz-ı kıyâmetde yire ahter düşer

Ayrıca her kişinin gökte bir yıldızı olduğuna ve o kişi öldüğünde onun yıldızının da gökten kayıp düşeceği telakkisi halk arasında yerleşen inançlardandır:

Yaşumuz Zâtî döküldi yire manend-i şîhab

Yâr rahm eylemedi düşdi bizürn yılduzumuz

Gökteki ayın akrep burcuna girdiğinde yola çıkmanın sakıncalı olduğunu ve ayrılığın devam edeceğine ait bir inanç varmış:

Rakîb ile seni görse olur Zâtî dili eymen

Sefer câ'iz degül mâhun olıcak menzili akrep

Şiddetli hastalıklara yakalananlar, efsuncuya götürülüp onlara muska yazılmış. Muska parça parça yapıp yani ezilip bir suyun içine atıldıktan sonra günde bir kaç kere o sudan hastaya içirtilmiş:

Hummâ-yı ışka nüsha yüri kâr eylemez

Ey baña nüsha yazan anun iç suyunu ez

Bu telakkilerin yanında, Kadir gecesinde yapılacak duanın reddedilemeyeceği (g. 452/4), duanın seher vaktinde müstecap olacağı (g. 403/3), hazineleri yılanların koruduğu (g. 430/1), definenin yıkık yerlerde bulunduğu (g. 343/3), kıyametin Cuma günü kopacağı (g. 1170/1), Süleyman'ın mührü (g. 329/2), İsrail'in suru (g. 329/5), Harut ile Marut (g. 1046/3) v.b. inançlar Zâtî'nin beyitleri arasında mevcuttur.

Zâtî'nin şiirlerinde tabiat önemli bir yer tutar. Diğer birçok şairde olduğu gibi aynı kelime ve mazmunlarla soyut bir tabiat anlatılmamış, yaşadığı ve gördüğü gerçek tabiat olduğu gibi anlatılmıştır. Bahar mevsiminin canlılığı, sonbahar mevsimindeki ağaçların görüntüsü, kışın öldürücü soğuğu, karı ve buz muşahhas bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Şu bir kaç beyti örnek olarak gösterebiliriz:

Yağdıkcâ karlar bizi incitdüginde kış

Artar yüreği yağ cihânın karış karış:

Sanman ki karlar yağar onlara nûr iner

Zulm ile çok kimesne helâk eyledi bu kış

Bir ejdehâ durur bu şitâ zehridür sovak

Yahlar kenâr-ı bâmde bu ejdehâ diş

Halk içine bıraktı zemistân bürûdeti

Saht olmasun mı âb-ı revân itdi yavuz iş

Yukarıda görüldüğü gibi şairin yaşayarak gördüğü, hissettiği kış mevsimi, gerçek vasıflarıyla sade bir dille tasvir edilmiştir. Bundan da, Zâtî'nin tasvir yönü güçlü bir gözlemci olduğunu çıkarabiliriz.

Önceki yüzyıllarda da görülen Türkçe kelimelerle kafiye yapma gayretine Zâtî de katılmıştır. Hatta dikkati çekecek kadar Türkçe kafiye ile yazılmış gazelleri vardır. Yabancı kelimelerden oluşan kafiye kelimeler çok azdır. Türkçe kelimelerle yapılan kafiyelerde, kafiye

oluşturan kelimeleri bulmada bazan zorlanmış olmalıdır ki, aynı kelimeyi bir gazelin içinde iki kere, az olmakla beraber üç kere tekrarladığı da olmuştur.

Zâtî'nin şiirlerinde görülen bir diğer özellik, halk diline yaklaşan külfetsiz sade mısralar söylemiş olmasıdır. Zâtî, bu özelliğiyle konuşma dilini şiire getirmiştir:

Taş atma begüm şişeci dükkânına fır fır
Düğün evini bilmez o kimse çanak taşır
Görmedi işitmedi gözi kulağı kimsenün
Yine kılıç gibi kış geldi kesildi yollar
Elvedâ ey baş u cânum v'ey hayâtum elvedâ
Başum n'ola dönerse degirmân gibi pır pır

Zâtî, bu vasfıyla bir taraftan konuşma dilini şiire taşıırken, diğer taraftan "iki gözüm" (g. 436-3), "benüm cânum" (g. 373-4), "açam bakam" (g. 490-1), "ölem dirilem" (g. 1106-2), "kulun kurbanınam" (g. 676/2), "ela gözüm" (g. 607-6), "gönlüm kuzusu" (g. 517-7), "behey kâfir" (g. 262-6), "ugrun uğrun" (g. 411-7), "şehir oğlanı" (g. 285-2), "agzunı öpdigüm" (g. 221-7), "oh vay" (g. 696-2) ... v.b. gibi halk söyleyişlerini de şiirlerinde kullanmıştır.

Zâtî, çağdaşı şairlerinde görüldüğü gibi, şiirlerinde atasözüne özellikle deyimle çok yer vermiştir. Bunları ifadeyi kuvvetlendirmek ve zenginleştirmek için kullanmıştır. Atasözü ve deyimler, şairin dile hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir ve gerçekten başlı başına incelenmeye değer bir konudur.

Zâtî'nin şiirlerinde yer alan atasözlerinden bazıları şunlardır:

Görini gelmez kaza
Dost kûyına cadû uğurlayın şâyed gele
Bu mesel zâhir meseldür görini gelmez kaza
Ele iren bela düğün bayram
İl ile iren belâ dirler düğün bayrâm olur
Savm u hecrün ey hilâl-ebrû velî tenhâ bana
Âdeme gökten iner lakab
Yaraşdı kûyun itlerinin adı Zâtîyâ

Ey meh meseldür Âdeme gökden iner lâkab
İti öldüren sürür
Öldirdigin rakîbünü âşık sürür yürür
Cânâ meşeldürür bu iti öldüren sürür
Bir kulağından girer, diğer kulağından çıkar
Ney gibi ehl-i havâyem nâsîhâ pend eyleme
Bir kulagumdan girer ol bir kulagumdan çıkar
Sabır ile koruk helva olur
Gözüme koruk sıdurmaz bâğ-ı vaslından dime
İvme Zâtî sabr ile âhir koruk halvâ olur
Gözün üstünde kaşın var (deme)
El altında olma kimsenün Hâtem gibi zinhâr
Kimesne dimeye tâ kim gözün üstünde kaşın var

Zâtî'ninin Divanı'nda çok sayıda deyimde de yer verilmiştir. Bunlar da ifadeyi kuvvetlendirmek için kullanılmıştır. Bu deyimlere bir kaç örnek olarak aşağıdakileri zikredebiliriz:

Ağzının suyu akmak	: c. I, s. 434 (434-1)
Ayağa düşmek	: c. I, s. 440 (440-5)
Ağız açmak	: c. III, s. (1150-1)
Bir içim su	: c. I, s. 233 (233-1)
Bağrı yanık	: c. I, s. 357 (357-7)
Baş yarmak	: c. III, s. (1103-2;
Can vermek	: c. I, s. 417 (417-5)
Can kurtarmak	: c. I, s. 348 (348-5)
Düş de gör	: c. I, s. 425 (425-2)
Defteri (ni) dürmek	:c. III, s. (1121-2)
El çekmek	: c. I, s. 442 (442-2)
Gam yemek	: c. I, s. 447 (447-3)
Gözlerin aydın	: c. I, s. 210 (210-3)
İkiyüzlü	: c. I, s. 361 (361-1)
Kanına girmek	: c. I, s. 162 (162-
Kanı kurumak	: c. I, s. 412 (412-1)

Kebab olmak	: c. I, s. 403 (403-5)
Ömür tüketmek	: c. I, s. 351 (351-4)
Tuş olmak	: c. I, s. 352 (352-6)
Yüz sürmek	: c. I, s. 355 (355-5)
Yerin kulağı var:	: c. I, s. 399 (399-5)
Yele vermek	: c. I, s. 434 (434-5)

Zâtî'nin beyitleri içerisinde yerleşmiş çok sayıda arkaik kelime mevcuttur. Bu kelimelerden bir kaç tanesi şunlardır:

Ayıtmak (383-3), aylak (397-7), artuk (510-4), aydur (518-2), agdurmak (1133-7), begdeş (217-5), burılmak (509-5), bön (318-6), börk (692-4), çigzinmek (592-5), dirmek (510-3), dölenmek (531-1), em (559-3), eğin (569-3), eğirmek (366-1), ebreş (323-4), eyitmek (484-1), gicrek (1117-8), göynük (1089-4), göyündürmek (1119-1), gümremek (434-3), gey (569-3), gen (355-2), iltmek (1053-2), irgirmek (566-7), ivmek (353-5), irgürmek (357-6), küleg (424-1), kökner (429-1), köynük (403-5), koçmak (309-5), karanu (449-4), koçdurmak (370-1), koruk (353-5), küymek (511-3), legen (262-5), par par (368-1), sınımak (421-1), sayru (397-2), sin (409-1), söyündürmek (422-3), sokranmak (287-5), semek (683-7), turkurmak (208-2), tamu (3/6-2), tortınmak (1155-3), umac (588-1), ugrı (358-4), ugru (411-7), üleşmek (517-7), üşmek (311-7), yavlak (655-4), yarlıg (1085-4), yumak (1111-1), yeynirek (302-4).

Zâtî'nin olağanüstü bir şiir kabiliyetine ve zekâya sahip olduğunu, kaynaklara dayanarak daha önce belirtmiştik. Zâtî, Divan şiirinin hemen bütün mazmunlarını ve inceliklerini kullanarak, "Türk şiirine temel koyan şairlerin üçüncüsü" diyen Ziya Paşa'ya bu hükmü haklı olarak verdirmiştir. Olağanüstü zekâsı ile "Şâir-i Mâder-zâd" özelliğini birleştiren Zâtî harf ve kelime oyunlarına dayanan inanılmaz güzellikte ince ve zekâ ürünü esrarlı beyitler ortaya koyarak, lafızla ilgili sanatları kullanmadaki başarısını göstermiştir. Zâtî'nin şiirlerindeki muamma benzeri harf ve kelime oyunları ile ilgili bir çalışmada şu görüşlere yer verilmiştir:

"Zâtî'nin 1500 kadar gazelini gözden geçirdiğimizde aşağıda bazı örneklerini göreceğiniz 150 kadar bu mahiyette beyit tespit ettik. Fakat öyle inanıyoruz ki gerçekten titiz bir inceleme yapıldığında bu tür beyitlerin sayısı çok fazla bir yeküne ulaşacaktır. Herşeye rağmen

Zâtî'nin bu tür beyitler yazmada Divan şairleri arasında bir numara olduğu inancını taşıyoruz. Çünkü zaman zaman Divan şiirlerinin kalburüstü şairlerinden otuz kadarının şiirlerine de bu gözle baktık. Bazılarında bu tür beyitler hiç görülmediği gibi, bazılarında beş-on örnekle karşılaştık. Fakat hiç biri kemiyet ve keyfiyet açısından Zâtî'ye yaklaşıyor."

Zâtî'nin olağanüstü zekâsını ve bir şairin kelimelerle nasıl oynaması gerektiğini göstermesi bakımından, aşağıdaki beyitleri örnek vermede fayda vardır. Bunlar, lafız sanatlarının da en güzel örnekleridir:

Gör kemâlin gönlümün üstine anun kef geçer

Aynuma görüldüğince ser-nigûn ol zülf-i lâm

Yukarıdaki beyitte ipucu kelimesi "ser-nigûn"dur. Bundan yola çıkarak "zülf- i lâm" tamlamasındaki "lâm" kelimesini "kalb-i kü"l" kuralına göre ters çevirmemiz gerekiyor. Böylece "mâl" kelimesi ortaya çıkacaktır, "kef geçmek" deyiminin tevriyeli anlamını da düşünerek "gönül" kelimesinin başındaki "kef" harfini "üstine" kelimesinin delaletiyle daha önce bulduğumuz "mâl" kelimesinin baş tarafında ekliyoruz ve ortaya birinci mısradaki "kemâl" kelimesi çıkıyor.

Didüm cânâ neye benzer izârun

İki göz kodı arasında nârun

Bu beyitte şairin sorusuna sevgilinin verdiği cevapta "nâr" kelimesinin içerisine konan "iki göz", "he" harfidir. Bu şekilde "nâr" kelimesinin içine "iki gözü" yani "he" harfini koyduğumuzda "nehâr" kelimesi ortaya çıkmaktadır. Kısaca sevgili "izarım (yanağım)" "nehâr'a (güne, gündüze)" benziyor demektedir.

Zâtî, lafız sanatlarının yanında, mana sanatlarını da hayalinin genişliği ve zekâsının kuvvetiyle başarılı bir şekilde kullanmıştır. Ondan bahseden kaynaklar, edebî sanatları kullanmadaki başarısını belirtmişlerdir. Âşık Çelebi, "sanatların tümünü şiirinde topladığını, başka şairlerde bu özelliğin görülmediğini, eğer görülmüşse de Zâtî'yi geçtiği tespit edilememiştir" diyerek bu gerçeği ifade etmiştir.

Zâtî'den bahseden kaynaklar, onun 940/1536 yılında gelir kaynağı devlet tarafından kesilince, geçimini sağlamak için kadınlara, müderrislere, danişmendlere kasideler, bir güzele âşık olanların durumlarına göre de gazeller, musammatlar yazıp karşılığında para ve hediyeler

aldığını söylemişlerdir. Âşık Çelebi'nin anlattığına göre Zâtî'nin bu uygulaması devrin diğer söz erbabınca çok tenkit edilmiştir. Kendisi bu hususta şunları söylemiştir:

"Ekâbire kasîde vü nazîfe lâzım olsa evvelki kasâ'id ü gazeliyâtuna mürâcaat ider eski hayâl ü macnâların libâs-ı âher ile tağyîr ve cüz'î muğâyeretle tabir iderdi."

Bu açıklamalardan, ihtiyaçtan dolayı, para karşılığında şiirler yazdığını, yazarken de eski hayal ve manaları biraz değiştirerek söylediğinden, tekrara düştüğünü anlıyoruz. Aşağıdaki örnekler tekrara düştüğünün delilleridir:

Tanrı hakkı bilürem Allahı bir bilür gibi
Hırmen-i hüsn içre Zâtî ol sanem bir dânedür
Tanrı hakkın bilürem Allahı bir bilür gibi
Hırmen-i hûbân içinde ey sanem bir dânesin
Düşmenün leşkeri hayli uludı
Anları it gibi kırmazsan ürer
Rakîbün leşkeri ulurdı hayli
Eğer kırmazsan it gibi ürerler
Zâtîyâ leşker-i rakîb uludı
Anı it gibi kırmazsan ürer
Eli altında olma kimsenün hâtem gibi zinhâr
Kimesne dimeye tâ kim gözün üstinde kaşun var
Taalluk hattını dilden tıraş eyle kalendervâr
Kimesne dimeye tâ kim gözün üstinde kaşın var
Görenler anı mihr-i cihân-tâb sanurlar
Ditrer bu sipihrün yüreği üstine dir dir
Zâtî didi lertzân görüben mihri sipihrün
Ditrer yüreği ol güneştin üstine dir dir
Değirmen gibi geçmezken gidâ susuz boğazından
Yetişsen şu gibi çarha girer âşık semâ eyler
Kaçan hengâmede kâse güzel nakş istimâ eyler
Meğer kim hâk-i âşukdur girer çarha semâ eyler

Göricek hüsnün cinân-ı ihtiyâr elden gider
Tiğ-i hışmı lutf it ey çâpük-süvâr elden gider
Görürsen zâhidâ ol şeh-süvârı
Gider elden cinân-ı ihtiyârun
Tatlu tatlu ağzuma söger safâ vü zevk ile
Mîve-i lal-i lebün şîrîn temüşâdur budak
Tatlu tatlu sögmeyi iş güc idindi ağzuma
Hey ne şîrîn-kâr imiş şekker dehânı Hüsrevün
Âsitânunda şu kim mihrünle ey meh hâk olur
Hazret-i İsâ gibi anun yiri eflâk olur
Âsitânunda şu kim kendüzini hâk eyler
Yirini Hazret-i İsâ gibi eflâk eyler

Zâtî'nin şiirinde yaptığı bu tekrarları Âşık Çelebi, normal karşılamıştır. Ona göre Zâtî'nin üç büyük sıkıntısı vardır. Bunlar; birincisi bedensel arızalar: "Evvelâ mübtela-yı samem idi" yani sağır idi. İkincisi sosyal mevki ve itibar durumu: "Bir özri daha buydu ki mansıp ve rütbeden bigâne idi" yani devlet görevinde bulunmamıştır. Üçüncüsü maddî ihtiyaç ve imkânsızlıklar: "Merhum fakir idi. Kendi ma'âşın kendi terfîb ve tedârik eylemek üzere lâzım idi" yani fakir olduğundan hayatını kendisi kazanmak üzere idi. Bununla birlikte Âşık Çelebi, Zâtî'de bu durumları eksiklik olarak gördükten sonra, "Eğer bu ma'niler olmasaydı on bu kadar olurdu" der ve "Rûmda ferîd olurdu" diyerek de sözü noktalar.

Latîfî de buna benzer görüşler ifade etmiştir. O, Zâtî'nin geçim imkânlarından hemen hemen yoksun bulunduğunu, "eğer buna yeterli ve düzenli bir biçimde sahip olsaydı çok daha büyük şair olurdu" kanaatini ifade ettikten sonra sözünü, "devrânun yegânesi ve cihânun ferzânesi olmak mukarrer idi" diyerek bitirmiştir. Zâtî'nin şiirlerinin çokluğuna bakarak onu değerlendirmek haksız ve hatalı bir yargılama olur. Geçimini sağlamak, günlük ekmek parasını şiiriyle çıkarmak zorunda kalan bir şairin sık sık tekrarlara düşmesi, hatalar yapması, aldığı hediyeler karşılığı değersiz, sanat düzeyi düşük kasideler yazması

çok olağandır. Ama Zâtî'nin gerçekten güzel, sanat değeri yüksek gazelleri, kasideleri de vardır. Bunların sayısı da Divanı'nda azımsanamayacak kadar çoktur.

Zâtî hakkında bilgi veren kaynakların bir başka iddiası da dükkânına gelen genç şairlere ait nadîde mazmunları, bakir manaları hafızasına yerleştirip, kendi şiirlerinde kullandığı görüşüdür. İtiraz edenlere "sizün dîvânımız yoktur. Biz dîvân sahibiyüz. Dîvânımız kıyamete kadar okınur. Bu manâ ve mazmûnlar kaybolmasun diyü aldum" dermiş. Nitekim Revânî (öl. 1523) ve Mesîhî (öl. 1512) ile aralarında bu yüzden hicivleşme, Âhi (öl. 1517) ile de her ikisinin Divanı'nda bulunan bir gazelin sahipliği konusunda birbirilerini hırsızlıkla itham edip, darılmaları ve Hayâli (öl. 1557) ile de bir şiirin kime ait olduğu hususunda kavgaları adı geçen iddia üzerine olmuştur.

3. ZÂTÎ'YE TESİRLER

Zâtî'nin gazelleri dikkatle okunursa, bazı şairlerden ilhamla yazılmış benzer beyitlerin bulunduğu görülür. Bunlara nazire de diyebiliriz. Zâtî, kendinden önceki bazı şairlerin bir şiirini daha güzel söylemek hevesiyle bu yolu seçmiş olabilir. Gerek nazire mecmualarına, gerekse Divan'ındaki şiirlere baktığımızda onun şiirleriyle, kendisinden önce yaşamış şairlerin şiirleri arasında vezin, kafiye veya redif birliği vardır. Bunlardan başka duygularda, hayallerde ve söyleyişte de önemli yakınlıklar vardır. Bu şairlerin başında Necâtî Bey (öl. 1509) gelir. İki şairin birbirine benzeyen gazellerinin matla beyitleri şunlardır:

Necâtî Bey:

Ağladıl âdemi gurbet kişi kendün yenemez

Nite kim haste çeküp nâle kemendün yenemez

Zâtî:

Kişi ğurbetde ider nâleyi kendün yenemez

Dûd-ı âhun ne kadar çekse kemendün yenemez

Necâtî Bey:

Eşigünden yüzüm dönerse dönsün bir yana kıblem

Kapuna toğrı gelişüm benüm a Kabem a kıblem

Zâtî:

Safâlar kesb idüp senden yana her kim baka kıblem

Sana dirsem aceb mi kible-i ehl-i safâ kıblem

Necâtî Bey:

Tan yeli şimşâd kadler turrâsundan hastedür

Zacf-ı ğâlib oldığıçün nâlesi âhestedür

Zâtî:

Kalbümüz safî ğam-ı devrân elünden hastedür

Sâkiyâ niçün ayağun çünbişi âhestedür

Necâtî Bey:

Hâk-i pâyun tûtiyâ dide-i hûn-bâr imiş

Hamdü li'llah kim göricek gözlerümüz var imiş

Zâtî:

Başuma taş yağdıran ol gözleri sehâr imiş

Çok şükür devletlüler devletlü başum var imiş

Necâtî Bey:

Gül mushafın sabâ yili açdı varak varak

Aşk âyetini bülbül okırdı sebak sebak

Zâtî:

Rûz-ı ezelde aşk kitâbın varak varak

Gözden geçürdüm idi ben açup sabak sabak

Necâtî Bey

Şâh-ı güldür sînem üzre zahm-ı şimşirün senün

Goncalar zeyil eylemiş etrafına tîrün senün

Zâtî:

Görmedüm ol mah-rû seyründe taksîrün senün

Göreyin Hak ey gözüm nûr eylesün yirün senün

Ahmed Paşa (öl. 1497) ile Zâtî'nin bazı gazelleri aynı vezin ve kafi-yededir. Bâkî (öl. 1600), Hayâlî Bey (öl. 1557) gibi tanınmış şairlerin yanında Zâtî'nin de Ahmet Paşa'nın gazellerine nazireler yazdığı bilinmektedir. Zâtî'nin Ahmed Paşa'ya nazire olarak yazdığı gazellerin matla beyitleri şunlardır:

Ahmed Paşa:

Gam degül bî-hâl olursa hüsnün evrâkumda hat

Resmdür âriflere nâme yazarlar bî-nukat

Zâtî:

Sûz-i dilden surh ile yazılmadı evrâka hat

Ejdehâveş hâme od saçdı şerârıdur nukat

Ahmed Paşa:

Murg-ı câna tîr-i gamzenden per ü bâl eyledün

Halka-i zülfün hayâlün anun hâlhâl eyledün

Zâtî:

Kim bilür ey yüzi gül-gûnum yine âl eyledün

Ney gibi benzüm sararup cismümi nâl eyledün

Ahmed Paşa:

Eşk-i çeşmüm şol kadar ab itdi yolunda sebîl

K'oldı gül zar-ı cemâlün bâğ-ı Cennetden cemîl

Zâtî:

Cürca-i câm-ı lebün görse diyü hûr-ı cemîl

Sûre-i kevser haki çıkdı gözümünden sersebîl

Ahmed Paşa:

Sebzede sünbül mi var bu zülfe ser-gerdân degül

Bağda reyhân mı var ol hattıçün hayrân degül

Zâtî:

Bakabilmek âftâb-ı hüsnüne imkân degül

Müşkil oldur nazır olmamak dahi âsân degül

Az olmakla beraber, Zâtî'nin yazdığı şiirlerle, Şeyhî (öl. 1431)'ye ait gazeller arasında da vezin, kafiye ve söyleyiş bakımından benzerlikler vardır. Benzer gazellerin matla beyitleri aşağıdadır:

Şeyhî:

Düşeli gönlüm derdüne şöyle kim dermân istemez

Tapuna kul oldı cânım özge sultân istemez

Zâtî:

Derd-i aşka tuş olan olursa dermân istemez

Ger 'ilâc iden aña olursa Lokmân istemez

Şeyhî:

Yel gibi bir subh azm-i kûy-ı yâr itsem gerek

Ol hevâ yile dimâğum müşk-bâr itsem gerek

Zâtî:

Âhdan yaluñ kılıçlar âşikâr itsem gerek

Tâlic-i nahsumla vâfir kâr zâr itsem gerek

Ahmed Paşa'nın da aynı vezinde, 'gerek' redifli bir gazeli vardır.

Şeyhî:

Her seher ki od düşer eflâke âhumdan benüm

Her gice âlem yanar dûd-ı siyâhumdan benüm

Zâtî:

Nâr-ı düzah bir şerer göynüklü âhumdan benüm

Mülk-i zulmet bir eser dûd-ı siyâhumdan benüm

Ayrıca Zâtî, Karamanlı Nizâmî (öl. 1473)'nin 6 gazeline aynı vezin, kafiye ve söyleyişte nazîre yazdığı da tesbit edilmiştir.

4. ZÂTÎ'NİN ÇAĞDAŞLARI ARASINDAKİ YERİ

Zâtî:

Bend-i gamda bendesüñ ey serv âzâd eylemez

Ol yüzi hûrşîd gamkînin ferahşâd eylemez

Figânî:

Bezm-i gamda itdügüm Mecnün-ı nâ-şâd eylemez

İtdüm kârı belâ kûhında Ferhâd eylemez

Cinânî:

Gâh u bî-geh her güzel kim âşığın yâd eylemez

Bir şeh-i âlem durur kim kulunu dâd eylemez

Zâtî:

Bir sîm-ten tırâşı güzel hûb ser-tırâş

Hüsn ü kemâl-i hulk ile egdürdi halka baş

Hayâlî:

Gördi ki kiblegâh-ı cihândur ol iki kaş
Eksüklüğün hilâl bilüp aña eğdi baş

Helâkî:

Mekr ü füsûn u sihr ile bir hûb ser-tırâş
Halk-ı cihân râm idüp egdürdi yine baş

Zâtî:

Gözlerüm giryân iden cânânı andum ağladum
Şehr-i sabrı yile virdüm anı andum ağladum

Zâtî ile çağdaşı şairler arasında nazire olabilecek kadar bir birine benzeyen gazeller vardır. Benzeyen gazellerin veya beyitlerin ilk yazılanı hangisi ve hangilerinin ona nazire olduğunu söylemek çok güçtür. Zira çağının ikinci derece şairlerini bir tarafa bırakırsak, Hayalî Bey (öl. 1557), Yahya Bey (öl. 1582), Usulî (öl. 1538), Hayretî (öl. 1534) gibi şairler de Zâtî kadar tanınmış ve şöhretli şairlerdendir. Bu yüzden Zâtî'nin gazelleriyle benzerliklerini tesbit ettiğimiz çağdaşı şairlerin gazellerinin matlalarını vermeden önce, Pervane b. Abdullah Bey'in nazire mecmuasında yer alan Zâtî'nin bazı gazelleri ile çağdaşı şairlerin Zâtî'ye nazire olarak yazdıkları gazellerin matla beyitlerini vermede fayda vardır:

Helâkî:

Dün gice şem-i bezm-i cânı andum akladum
Subha dek yani ruh-ı cânânı andum akladum

Zâtî:

Hâb-ı gafletden uyan zâhid gözin aç yâri gör
Yum enâniyetten gözünü her nefes didârı gör

Usulî:

Ey basîretsüz göz aç ağyâra bakma yâri gör
Mâsivâdan yum gözünü talat-ı dil-dârı gör

Yahyâ Bey:

Gel vücûdun perdesin kaldur cemâl-i yâri gör
Cân gözünden sil gubârı çehre-i dil-dârı gör

Muhibbî:

Cân gözün aç her yana bakdukca ol dil-dârı gör

Gözlerün yaşın akıt su gibi var didârı gör

Zâtî:

Varup taş işüğünde ol ki seng-i hâre yasdanmış

Cinân içinde say bâlîn-i seng-i pâre yasdanmış

Hayretî:

Uyur râhatla düşmen zânû-yı dil-dâra yasdanmış

Düşüp üftâdeler yollarda seng-i hâre yasdanmış

Hayalî:

Hayâlün hem-demi yaşum düşüp ruhsâra yasdanmış

İrüp başı gökde hurşîd-i pür envâra yasdanmış

Zâtî:

Âhum artar urduginca, subhdem ruhsâre su

Nâleler peyda olur tokunduginca nâre su

Hayretî:

Haletünden yire giçse yiridür her bâr su

Haddüne öykündi haddün bilmedi ey yâr su

Hayalî Bey:

Dikse ger çeşmi habâbun sen semen-ruhsâra su

Kanlu yaşum gibi boyansun kızıl kanlara su

Zâtî'nin gazelleri ile çağdaşı şairlerin gazelleri arasında benzerlikler olduğunu daha önce söylemiş, kimin kime nazire yazdığını tesbit etmenin zor olduğunu belirtmiştik. Fakat aşağıda matla beyitleri verilen şairlerin gazellerinin büyük bir kısmının Zâtî'nin gazellerine nazire olduğu kanaatindeyiz. Bunlar çağın ikinci derecede şairler olup, şairlik yönünden Zâtî'nin şöhretine ulaşamamışlardır:

Zâtî:

Zülfün misâli sünbül Hindûstânda bitmez

Tagıtma ey perişân anı yabanda bitmez

Enverî (öl. 1547):

Âhüm misâli sünbül Hindûstânda bitmez

Dâğum gibi karanfil bâğ-ı cihânda bitmez

Firakî Vâ'iz (öl. 1580):

Kaddün nihâli bâğ-ı cihânda bitmez
Dil gülşeninde diksem tan mı yabanda bitmez

Zâtî:

Gözüm açdum bu seher ulu bir sahrâ gördüm
Anda bir dâne-i hardal gibi dünyâ gördüm

Subhî (öl. 1549):

Hüsn bağında ruhun bir gül-i hamrâ gördüm
Ravza-i dilde kadün serv-i dil-ârâ gördüm

Zâtî:

Gözlerüm giryân eden cânânı andum ağladum
Şehr-i sabrı seyle virdüm anı andum ağladum

Celîlî (öl. 1563):

Hâr-ı firkatde yine cânânı andum ağladum
Bülbül oldum ol gül-i handânı andum ağladum

Fehmî (öl. 1596):

Gam şebünde firrât-ı cânânı andum ağladum
Subha dek yani ruh-ı cânânı andum ağladum

Muhibbî (Öl. 1566):

Bezm-i gamda âh idüp cânânı andum ağladum
Yârüm ile ol giçen devrânı andum ağladum

Zâtî ile yukarıda isimleri geçen çağdaşı şairlerden başka, Nazmî (öl. 1548), Sâni (öl. 1587), Sâbirî (öl. 1592), Cinânî (öl. 1596) v.b. şairlerin gazelleri arasında vezin, kafiye ve redif yönüyle benzerlikler görülür. Bu şairlerin gazelleri, Zâtî'nin gazellerine nazire olarak yazılmışlardır.

Klasik Türk şiirinin büyük şairlerinden olan Bakî (öl. 1600), hocası Zâtî'nin

Kudûmundan sanursun ey ecel derdnâkem ben
Tabîbüm gelmedi ben hastaya ana helâkem ben
matlalı gazeline,

Cefa tîğıyla cânâ lâle gibi sine-çâkem ben

Onulmaz derde düşdüm dâğum ile derdnâkem ben
matlalı gazeli nazire olarak yazdığı gibi, Hayâlî Bey de Zâtî'nin:

N'oldun inlersin felek hercâyi cânânun mı var
Her makâmı seyr ider bir mâh-ı tâbânun mı var
matlalı gazelini tahmis etmiştir:
Cânuna âteş urur bir mihr-i rahşânun mı var
Sînede dâğ-ı gamundan nâr-ı sûzânun mı var
Subha dek şebnem döker bir çeşm-i giryânun mı var
N'oldun inlersin felek hercâyi cânânun mı var
Her makâmı seyr ider bir mâh-ı tâbânun mı var

6. ZÂTÎ'NİN ESERLERİ

Kaynaklar, Zâtî'nin Dîvân, Şem'ü Pervâne, Şehr-engiz, Siyer-i Nebî, Mevlid, Ferrûh-nâme, Ahmed ü Mahmûd, Letâyif isimli eserleri olduğunu kaydetmişlerdir. Âşık Çelebi, Zâtî'den naklettiğine göre, yukarıda zikredilenler dışında bir de Kur'ân Falı ve bazı manzum risâleleri olduğunu söylemiştir. Eserlerinden aşağıda gösterilenlerden başkası ele geçmemiştir.

6.1. DÎVÂN

Zâtî'nin en büyük eseri şüphesiz Dîvân'ıdır. Şairin Divan'ını kendisinin tertip edip, kayınbiraderinin çocukları olan Ahmet Çelebi ve Mahmud Çelebi'ye dirlik verilmesi arzusuyla Kanunî'nin oğullarından Şehzade Mehmed'in sancağa çıktığında taktim ettiğini Âşık Çelebi'den öğreniyoruz. Perişan hali nedeniyle Divan'ını toplayamadığı ve Divan'ın başkaları tarafından hayatının sonlarına doğru düzenlendiği görüşü, her halde bir yanılma neticesi olmalıdır. Zira "kendü Dîvânundan baz-ı ebyât gösterüp" diyen Bâkî'nin bu Divanı gördüğünü Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde belirtmiştir.

Zâtî'nin şiirlerini kapsayan Divan'ının Türkiye kütüphanelerinde 10 nüshası bilinmektedir:

1. İst. Üniv. Ktp. İbnülemin M.K. İnal Bölümü, nr. 2713
2. İst. Üniv. Ktp. TY., nr. 457
3. İst. Üniv. Ktp. TY., nr. 668

4. Bayezid Ktp., nr. 3595
5. Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bölümü, nr., 443
6. Süleymaniye Ktp. Fatih Bölümü, nr. 3824
7. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Bölümü, nr. 3363
8. Süleymaniye Ktp. Halet Efendi İlavesi, nr. 151
9. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Kısımı, nr. 2342
10. Çorum İl Halk Ktp., nr. 2174

Yukarıda adı geçen Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bölümü 443 numarada kayıtlı bulunan nüsha, aynı zamanda bir külliyattır. Dîvân (1a-336a), Deli Birader'e Cevâbî Mektûb (337b-339b), Letâyif (345b-362a kenarda), Şem'ü Pervane (30b- 161a kenarda) ve Şehr-engîz (161 b-167b kenarda)'den oluşmaktadır.

Zâtî'nin Divan'ı, klasik bir divan tertibindedir. Başta kasideler, sonra musammatlar, gazeller, kıt'alar ve müfretler gelir. Zâtî'nin eserleri hakkında bilgi veren kaynaklardan Sehî ve Latifi 500 kaside, Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi 400'den fazla Zâtî'nin kaside yazdığını kaydetmişlerdir. Fakat gazellerinin dışındaki diğer şiirleri üzerine yapılan bir çalışmada Zâtî'nin sadece 48 kasidesi tesbit edilebilmiştir.

Kasidelerinin beyit sayısı en az 17, en fazla 58'dir. Diğerleri 20 ile 50 beyit arasında değişmektedir. Zâtî'nin kasideleri klasik örnekler gibi nesib, girizgâh, medhiye, fahriye ve dua bölümlerinden oluşmuştur.

Nesib bölümü, daha çok medhiye türündeki kasideler de görülür. Beyit sayısı 4-25 beyit arasında değişiklik göstermektedir. Girizgâh, 1-5 beyit arasında değişmektedir. Medhiye türündeki kasidelerinde daha çok bir beyitlik girizgâh ile şiirinin asıl konusuna geçer, medhiye bölümü 9 ile 38 beyit arasında değişir. Kendini ve sanatını övdüğü Fahriye bölümü 2-3 beyit kadardır. Dua bölümü, 1-4 beyit arasında değişmektedir. Daha çok bir beyit tercih edilmiştir.

Zâtî'nin kasidelerinden 6 tanesi dinî içeriklidir. Bunlardan 3 tanesi tevhiddir. Birincisi 17, ikincisi 19, diğeri 35 beyittir. Tevhidlerde Allah'ın büyüklüğü, isimleri, sıfatları, kuvvet ve kudretinin sonsuzluğu, eşinin ve benzerinin olmayışı v.b. özellikler anlatılmış, kulun acizliği vurgulanarak, rahmet kitabının şerh olunamayacağı zikrolunmuştur.

Zâtî, 3 tane de na't yazmıştır. Birincisi 26, ikincisi 27, üçüncüsü 58 beyittir. Beyitlerde Peygamber'e karşı duyulan sevgi ve saygı dile getirilmiştir. Onun çeşitli meziyetleri, güzel sıfatları, mucizeleri anlatılarak, haşır günü birlikte olmak ümidiyle na'tlar bitmiştir. Tevhidlerde olduğu gibi na'tlarda da Zâtî kendisini övmemiştir.

Kafiyelerini daima ahenkli kelimelerden seçmeye gayret eden Zâtî, kasidelerinde "-â, _âm, -an(en), -âr, -ar(er), -az, em" gibi daha önceki asırlarda kullanılmış olan kafiyelerin yanında "-ad(ed), -at, -ây, -eng, -im, -id, -il, -in, -ir, ûl" gibi kafiyeleri de kullanmıştır, kafiye olarak Arapça ve Farsça kelimelerden istifade eden şair, bu yabancı kelimeleri Türkçe olanlarla kafiye yapmakta da geri kalmamıştır. Bunların yanında birçok divan şairinde görülen aynı kaside içerisinde aynı kafiyeyi tekrar etme kusuru Zâtî'de de vardır.

Zâtî, gazellerine göre kasidelerinde aruzu iyi kullanmıştır. Kasidelerinde Arapça ve Farsça kelimelere yer vermesi, imalelerin azalmasına neden olmuştur. Zâtî'nin tesbit edilen 48 kasidesinden 38'i medhiyedir. Bunlardan 16 tanesi Kanuni Sultan Süleyman (öl. 1566)'a; 3 tanesi Ayaş Paşa (öl. 1534), Tâcî-zâde Cafer Çelebi (öl. 1528) ve Şâh Muhammed'e; 2 tanesi Kadri Efendi (öl. 1551), Emanî ve Yavuz Sultan Selim (öl. 1512)'e, 1 tanesi de Hadım Ali Paşa (öl. 1511), Maktul İbrahim Paşa (öl. 1536), İbn Kemal (öl. 1534), Kadı Meali (öl. 1535), Mustafa Nişancı Bey (öl. 1568) ve haklarında kaynaklarda bilgi bulunamayan Feruh Bey, Mesih Ağa, Şiri Bey, Hamidî'ye aittir.

Zâtî'nin kasideleri genel olarak bu tarzın kaidelerine göre bir nesib kısmı ile başlar, sonra bir girizgâh beyti ile medhiye kısmına geçer. Kasidenin yazıldığı kimse, aşırı abartılı sözlerle övüldükten sonra, ömrünün uzun, devlet ve ikbalinin devamlı olması için dua edilir ve kaside bitirilir. Fakat bunların yanında, bu alışıla gelmiş şeklin dışına çıkmış kasideleri de vardır. 48 kasidenin yarısına yakınında nesib kısmı yoktur. Bazen kasideye medhiye ile başladığı gibi, bazan da sadece fahriye ile (22. kaside) başlamıştır. Fahriyenin olmadığı kaside de vardır (21 kaside).

Nesiblerinde çok kullanılmış nesip konuları yerine memduhun mesleğine, özelliklerine uygun konuların seçildiği de görülür. Emanî

Çelebi hakkında yazdığı kasidede (34. kaside), adı geçen kişinin şairliği dikkate alınarak mesleği ve şiiri övülmüştür. Kadri Efendi'nin de (21. kaside) Şeyhülislamlığı kasidede dikkate alınmıştır. Zâtî, övgülerinde aşırıya kaçmış, klişe kelime, kalıplaşmış sözler ve bilinen benzetmeler kullanmıştır. Gazellerine göre kasidelerinde kullandığı dil, ağırdır. Türkçe kelimeleri kullanma oranı, kasidelerinde düşmüştür.

Zâtî, kasidelerinde özellikle de fahriye bölümünde sanatını överken, şikâyetlerini de dile getirerek, kıymetinin bilinmediği düşüncesi ile kendi övgüsünü de yapmıştır:

Şol Zâtîyüm kim kıymetümi kimse bilmedi
Deryâ-yı ma'rifet sade fi içre cevherem
Ma'nâda gerçi nazmum akarsu durur hemin
Ammâ mezellet ateşi içre semenderem

Zâtî, tesbit edilen 48 kasidesinde en çok Remel bahrinin "fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbını kullanmıştır. Bu vezinle 20 kaside yazmıştır. Her vezinde kaside yazmamıştır.

Zâtî'nin Divan'ında 1825 gazel vardır. Bu sayıyla o, divan sahipleri içinde Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Kanuni'den sonra en çok gazel yazan şairdir. Tezkireciler, Divan'ındaki gazel sayısını Sehî ve Latifi 3000, Âşık Çelebi 1600-1700 arası ve Kınalızâde Hasan Çelebi de 1600'den fazla olarak kaydetmişlerdir.

Zâtî'nin gazelleri genellikle 5 beyittir. 1825 gazelinden 1278'i 5 beyitli, 466'sı 7 beyitli, 44'ü 9 beyitli, 18'i 6 beyitli, 9'u 8 beyitli, 5'i 11 beyitli, 4'ü de 10 beyitli ve 1'i de 4 beyitlidir.

Zâtî, gazellerinde vezin olarak en çok Remel bahrinin "fâilâtün fâilâtün fâilün" veznini kullanmıştır. Zâtî, bu kılapla 775 gazel yazmıştır. Bunları 358 gazel ile Hezec bahrinin "mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün", 164 gazel ile de Muzarî bahrinin "mefûlü fâilâtü mefâilü fâilün" kalıbı takip eder. Zâtî en az Recez'in "müstefilâtün müstefilâtün", Münserihin "müfte'ilün fâ'ilün müfte'iliin fâ'ilün" ve Kâmil bahrinin "mütefâ'ilün fe'ülün mütefâ'ilün fe'ülün" veznini kullanmıştır. Bunlardan birer tane gazel yazmıştır.

Gazellerinde vezin kusurlarından oldukça çok imale, zaman zaman da zihaf lar görülür. Bu iki aruz uygulamasına göre, yabancı kelime çok

kullanmadığından dolayı, med daha az görülür. Kelimeleri imaleli kullanmasını, şiirde atasözü ve deyimle yer vermesine bağlayabiliriz.

Zâtî'nin dikkati çekecek kadar Türkçe kafiye ve redifle yazılmış gazelleri vardır. Bu husus, onu çağdaşlarından ayıran önemli bir özelliktir. 1825 gazelin 821'i rediflidir. Zâtî gazellerinde mevsule, müessese, mukayyed ve müreddefe gibi kafiye çeşitlerini kullanmıştır. Kafiyelerin aynı cinsten olmasına yani isim isimle, fiil fiille olmasına özen göstermiş ve de başarılı olmuştur. Ayrıca kafiyeyi oluşturan kelimelerin hepsinin Türkçe veya yabancı kelimelerden meydana gelmesine de dikkat etmiştir. Bazan da kafiyeleri karışık kullanmıştır. Zâtî, kafiyeyi oluşturan kelimeleri bir gazelin içinde sık sık iki kere, bazan da üç kere kullanmaktan çekinmemiştir. Kelime oyunlarından meydana gelen kafiyelere de çokça yer vermiştir: "bûsenün/bu senün" (g. 676-1), "hâkister/hâk ister" (g. 447-1) gibi.

Zâtî, kafiyenin yanında redife de önem vererek gazellerinin ahenkli olmasına gayret etmiştir. 1825 gazelin 831'i rediflidir. Aynı kelimeleri birçok kere redif olarak kullanmıştır: var (23 kere), olur (21 kere), ile (20 kere), üstine (16 kere), bana (14 kere). Redifler çok kere bir kelime ile yapıldığı gibi, bazan birden fazla kelime ile de yapılmışlardır: "sahra gördüm/dünya gördüm" (g. 864-1), "gülîstân itdün yine/dasitân itdün yine" (g. 1242-2). Az olmakla birlikte üç kelimedenden oluşan redifler de görülür: "gamhâredür gönlüm benüm/avâredür gönlüm benüm" (g. 895-1).

Konuları bakımından Zâtî'nin gazelleri de önceki ve kendi devrindeki gazellerden farklılık göstermez. Rindâne ve âşıkâne gazelleri çoktur. Rind edasıyla sakiye seslenir, ondan üzüntüyü giderecek olan şarabı ister, ikiyüzlülükle suçladığı zahid ile suffiye çatar. Zâtî, âşık kişiliğiyle her şeyini sevgili yoluna saçar, bu uğurda canını vermeye de hazırdır. Aşkın katlanma olduğunu bilir ve sevgiliden gelen her türlü eziyete katlanır. Ona kavuşmayı istemez, vuslat yerine hicranı tercih eder. Rakiple geçinemez. Rakip onun en büyük düşmanıdır. Aşkını anlatmada "bâd-ı sabâ"nın yardımını ister. Aşkı işlediği beyitlerde bazan Nedim (öl. 1730)'i hatırlatacak duygular sezilir:

Eğer âlemde Zâtî tatlu tatlu sohbet itmek istersen
Hemân bir câm-ı mey bir sen bir ol şîrîn-kelam olsun

Zâtî'nin gazellerinde âşıkane şiirin konusuna giren ıztırap, ayrılık ve şikâyet içerikli beyitleri dışarda tutarsak, O, bu çeşit konuları yok denecek kadar az işlemiştir. Kaderci görüşü yanında, rind kişiliği buna fırsat vermemiştir.

Zâtî'nin; gazellerinde gül, bülbül, nihâl, servi, sünbül, benefşe, saba v.b. tabiatla ilgili unsurlar, geleneğe uygun olarak Divan şiirinde kullanılan klişeler halinde işlenir. Şairin içinde yaşadığı, hissettiği, gözlemlediği tabiat ise gerçek görünüşüyle aktarılır:

Yine kılıç gibi kış geldi kesildi yollar
Âh kim idemem cânib-i cânâna sefer

Zâtî'nin gazellerinde aynı zamanda dönem özelliği olarak bir hayli mahallî özellikleri, halk inançlarını, halk söyleyişi ve deyimleri, atasözlerini, arkaik kelimeleri tesbit etmek mümkündür. Zâtî'nin bu gazelleri, bu alanlarda araştırma yapanlara kaynaklık edebilecek niteliktedir. Zâtî'nin gazelleri yeni harflerle neşredilmiştir. Divanı'nda bulunan 1003 gazel, Ali Nihat Tarlan tarafından 2 cilt olarak yayınlanmıştır. Birinci cilt "elif-zâ", ikinci cilt "zâ-nûn" arası harfleri kapsar. "Nun" ile "yâ" harfleriyle yazılan 822 gazeli de Mehmet Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri, 3. cilt olarak neşretmişlerdir.

Zâtî, kaside ve gazellerden başka terkeb-i bend, murabba, muhammes, kıt'a ve müfred de yazmıştır. Elimizde bulunan 4 terkeb-i bendin, biri 6, üçü 5 bendlidir. Bendlerdeki beyit sayısı değişiktir. Bunlardan 3 tanesi muzari bahrinin "mefûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün", 1 tanesi de Remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezinleriyle yazılmıştır. Bu dört terkeb-i bendden biri Sultan Bayezid, biri Müeyyedzâde, birisi Şehzade Mehmed sonuncusu da Zeynî için yazılmış mersiyelerdir. Zâtî, mersiyelerinde konunun gereği olarak dünyanın geçiciliği, zalimliğinden; feleğe sitem, yastan ve ölen kişinin meziyetlerinden bahsetmiştir. Mersiyelerini diğer mersiyelerde olduğu gibi dua ve temenni ile bitirmiştir.

Zâtî'nin tesbit edilen 28 murabbası vardır. Bunlar "murabba-i mütekerrir" tarzındadır. 28 murabbadan 14 tanesi 5 bendli, 9 tanesi 7 bendli, 3 tanesi 9 bendli, 1 tanesi 8 ve 1 tanesi ve 11 bendlidir. Konu itibarıyla değişik konulara yer verilmiştir. Murabbaların 14'ü medhiyedir. 8'i aşk, 3'ü bahar, 2'si Edirne hakkında yazılmıştır, 1'i de na'ttır. Zâtî'nin

murabbalarının 20'si Remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" 6'sı Recez bahrinin "mefûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün", 2'si de Recez "mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün" kalıbıyla yazılmıştır. Zâtî'nin tesbit edilen 1 muhammesi vardır. Mütেকerrir muhammes şeklinde yazılan bu muhammes 4 bendden oluşmuştur. Didaktik bir nitelik taşıyan muhammes, aruzun Remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılmıştır.

Zâtî'nin 50 kıt'ası vardır. Bunlardan 43'ünün kafiyesi xaxa'dır. 6'sı nazm olup aaxa kafiyelidir. Bir kıt'anın kafiyesi de xaaa'dır. Bu kıt'aların 2'sinde şairin kendisine övgü, 2'sinde nükte, 2'si hiciv, diğerlerinde okuyucuya değişik konularda nasihatlar vardır, kıt'alar çeşitli bahirlerin, değişik kalıplarıyla yazılmıştır.

6.2. EDİRNE ŞEHR-ENGİZ'İ

"Sıfat-ı mahbûbân-ı şehri Edirne" başlığını taşıyan mesnevi nazım şekli ve aruzun Hezec bahrinin "mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün" vezni ile yazılan eser, II. Bayazid dönemindeki Edirne'yi ve oranın güzellerini tasvir etmiştir.

Eserin iki nüshası bilinmektedir:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye ktp., Lala İsmail Efendi bölümü, nr. 443, v. 161b-197b.

2. Dîvân-ı Zâtî, Bayazid ktp., nr. 3595, v.49b-51a

Şehr-engîz, insanın yaratılışının anlatılmasıyla başlar, (b. 1-10/v.161b) Aşkın önemi (b. 10-15), Peygamber'in vasfı (b. 16-20/v.162a), II. Bâyezîd'in Edirne'ye gelişi (b.20-28), Edirne'nin medhi (b. 29-40/v.162b,163a) ve 48. beyitten itibaren de Edirne güzellerinin övgüsü yapılmıştır (b. 48-139/v.163a-167b).

Edirne şehrine gelen Zâtî, Edirne'yi çok sever:

Gönül gayetde sevdi ol diyarı

Safâ vü zevk şâdî oldı yâri (b. 37/v. 163b)

Edirne'ye yerleşen Zâtî nerede bir "mahbûb u mergûb" görse onun temasına dalar ve böylece "rûzgârını" geçirir:

Bununla geçirdüm rûzgârım

Hayâlât-ı dil-ârâm idi râmum (b. 434/v. 163b)

Mesnevi, güzellerin tasviriyle devam eder. Daha sonra "cân u gönül"den el açan şair, bu güzellerin "yavuz gözden ırak, ömürlerinin uzun, bahtlarının açık" (b. 134, 135/v. 167b) olması için niyaz ederek, mecazî aşkının İlahî aşka dönüşmesi temennisiyle dua ederek, eserini bitirmiştir:

Velî ger eyledüm bu cümle mâhı

Senün dil-dâruna meylüm İlahî

İlahî bendenün budur duâsı

Döne tahkîka bu ışk-ı mecâzî (b. 136, 137/v. 167b)

Mesnevi'de, 48 ile 123. beyitler arasında 38 güzel tasvir edilmiştir. Bu güzellerden 30'unun ismi, 8'nin de mesleği söylenmiştir. Her güzelin isimleri ve meslekleri dikkate alınarak, 2 beyit içerisinde övülmüşlerdir.

6.3. LETÂYİF

XVI. asır İstanbul'unun sosyal hayatı hakkındaki araştırmalara malzeme teşkil edebilecek mahiyette bulunan Letâyif, iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım "Latîfehâ-yı Mevlânâ Zâtî" ibaresiyle başlayıp; Keşfi, Çakşırıcı Şeyhi, Ferîdî, Visâlî, Mihrî, Ferruhî, Âhî gibi edebî ve Hadım Ali Paşa, İsa Paşa, Mehmet Şah Çelebi, gibi tarihî şahsiyetlerle Zâtî arasında geçen karşılıklı konuşmaları ve Zâtî'nin onlara verdiği nükteli cevapları içerir.

Letâyif, Zâtî tarafından yazıldığı için, hatırat hüviyeti taşır. Ayrıca Zâtî ve adı geçen şahısların hayatları, şahsiyetleri ve karakterleri hakkında orijinal bilgileri içine almaktadır. Eserin bir başka özelliği de, Zâtî'nin yaşadığı çağın sosyal hayatı ile ilgili çok değerli bilgiler vermesi ve nihayet üslubunun sadeliği, sentaksı, kullandığı kelimeleri ve tabirleri, bilhassa konuşur gibi yazması yönüyle dil bakımından çok değerli bir vesika teşkil etmesidir.

Eserin Zâtî bakımından ehemmiyeti, hayatıyla ilgili bazı bilgiler vermesi yanında, şairin psikolojisi ve harikulade zekâsı, cevap verme-deki dakikliği, zengin kültürü "bi'l-bedâhe" söylediği beyitlerle irticâli-

lik özellikleri taşımasıyla. Böylece eser, bir kat daha değer kazanmaktadır. Zâtî'nin latifelerdeki nükteli konuşma ve cevapları tezdad, tevriye, tecahül-i arif ve kinaye sanatlarıyla kurulmuştur.

Latifelerde edep dışı kaba sözlerin varlığı, şairin pervasızlığını göstermesi ve psikolojisini yansıtmaya yönüyledir. Letayif'in tesbit edilebilen iki nüshası vardır:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye ktp., Lala İsmail Efendi bölümü, nr. 443, v. 352b-362a

2. Hacı Bektaş Halk ktp., nr. 152, v. 10-19

Letâyif'in birinci kısım yeni harflerle neşredilmiştir.

Diğeri ise her türlü meslek ve sanat erbabının birer cümleyle mizahî bir tarzda tanıtıldığı Latife'dir. Bu Letayif'te kabarık bir meslek kadrosu yanında, mesleklerle ilgili kelime, deyim ve kavramları buluruz. Bunların yanında, risale o devrin sosyal sınıflarından ve tiplerden oldukça zengin bir miktarı çeşitli yönleriyle yansıtmaktadır. Ayrıca tarihî ve sosyal önemi yanında risalenin dil bakımından da paha biçilmez bir değeri vardır.

Kelime ve deyimlerin tamamına yakını en azından iki anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlardan en az biri o meslek, sınıf veya tipin özellikleriyle ilgili olup diğeri ve diğerleri eş, bazan tamamen karşıt anlamdadır. Çoğu zaman kelime ve deyimler kaba hatta müstehcen anlamlara da delalet etmektedir. Bu bakımdan metin Türk argosu ile ilgilenenler için zengin malzemeleri de içinde bulundurmaktadır.

Letâyifin tesbit edilebilen tek nüshası vardır:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi Bölümü, nr. 443, v. 345b-352b

Letâyifin ikinci kısmı da neşredilmiştir.

6.4. MEKTUP

Eser, asıl adı Mehmed olup Deli Birader ve Gazali (öl. 1535) adıyla anılan kişinin, diyar-ı Rûm'un, padişahın ve diğer yârânın ahvalini soran manzum bir mizahî mektup yazıp, Mekke'den göndermesi üzerine yazılmıştır. Zâtî, aynı üslupla cevap vermiştir.

“Deli Birader Mektûbına Zâtî'nin Cevâbı” dur başlığıyla başlayan risale, dili ağır ve tamlamalardan oluşan 14 satırlık mensur bir giriş ile başlar. Daha sonra 48 beyitlik kaside nazım şekliyle yazılan cevap gelir. Eser, söylediği sözlerden dolayı affedilmesini dileyen mensur bir cümle ve yazılan bir kıt'a ile tamamlanır.

Mektupda devlet büyükleri, ileri gelen kişiler ve şairlerden oluşan 31 kişi taşıdıkları özellikleriyle bir beyit içinde vasfedilmişlerdir. Şairlerin fiziki durumu, mübtelalıkları, bilinen yönlerinin belirtilmesi, bu kişiler için söylenmiş önemli bilgilerdir. Örneğin Kara Balizâde'nin kadınlara düşkünlüğü. Hayâlî Bey'in nazik ve şuh olduğu, Basirî'nin nüktedan oluşu, Rahikî'nin işret ehli oluşu v.b. verebileceğimiz örneklerdir. Ayrıca Zâtî'nin sağır oluşunu ve bu özelliğine rağmen çok tanımış birisi olduğunu beyte bakarak öğrenebiliyoruz:

Yansama yanşığı s....r sağır

Zâtî-i ehl-i iştihâr eyüdüdür

Eserin tesbit edilebilen iki nüshası vardır:

1. Dîvân-ı Zâtî, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi Bölümü, nr. 443, v. 337b-339a.

2. Nuruosmaniye Ktp., nr. 4968, v. 94a-95b

Eser, yeni harflerle neşredilmiştir

6.5. ŞEM' Ü PERVÂNE

Zâtî'nin Divanı'ndan sonra en ünlü eseri Şem'ü Pervâne mesnevisidir. Zâtî, eserini 1534 yılında yazmıştır. Eser, hezec bahrinin “mefâîlün mefâîlün feûlün” kalıbıyla yazılmıştır. 3937 beyit olan mesnevinin dili sade ve üslubu akıcıdır. Eser, Kanuni Sultan Süleyman adına yazılmış ve ona sunulmuştur. Eserin bilinen 5 nüshası vardır:

1. Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Bölümü, nr. 443

2. Nuruosmaniye Ktp., nr. 4080

3. Dil ve Tarih Coğrafya fakültesi Ktp., nr. A.4876

4. British Museum Ktp., OR 7228=OR 11375

5. British Museum Ktp., OR 7228=OR 11376

Zâtî'nin Şem'ü Pervâne mesnevisinin konusu Anadolu hükümdarı Şâh Jâle'nin oğlu Pervâne ile Çin Fağfûr'unun kızı Şem' arasında geçen aşk hikâyesidir. Mesnevinin konusu şöyledir:

Rûm padişahı Jâle'nin, yaşlanmış olmasına rağmen çocuğu olmamıştır. Allah'a dua ederek bu hasretini gidermesini ister. Bu duadan sonra Pervâne isimli çocuğu dünyaya gelir. Müneccimler, çocuğun Şem' isimli bir kıza âşık olacağı yolunda kehanette bulunurlar. Pervâne bu kehanete uygun olarak, babasının yaptırdığı köşkün duvarında resmini gördüğü Şem'e âşık olur. Şem', Çin hükümdarı Fağfur'un kızıdır. Bütün vaktini bu resmin önünde geçiren Pervâne'nin durumuna üzülen babası, onu bu aşktan kurtarmak için resmi duvardan kazıtır. Ancak bu Pervâne'nin aşkını arttırmaktan başka bir işe yaramaz. Pervâne sevgilisine kavuşmanın yollarını aramaya başlar. Sonunda bir sihirbazın yaptığı büyük bir kuşa binerek Çin ülkesine gider. Şem', tam o sırada bir seyyahattan kendisinin hikâyesini dinlemektedir ve konuşmalarından Şem'in de Pervâne'ye âşık olduğunu öğrenir. Bunun üzerine Pervâne ortaya çıkar ve iki âşık kavuşurlar. Ancak durumun öğrenilmesiyle Pervâne zindana atılır. Buradan Daye'nin yardımıyla kurtulan Pervâne, bir kadın aracılığıyla Şem' ile mektuplaşmaya başlar. Sonrasında Pervâne'nin babası Jale, Şem'i babasından isterse de Fağfur buna razı olmaz. Bunun üzerine Şem', saraydan kaçarak Rûm ülkesine gider. Kızının kaçtığını öğrenen Fağfur, Rûm ülkesine casus gönderir. Rûm ülkesinde casusu tanırırlar ve ona işkence etmek isterler. Ancak Şâh Jâle buna izin vermez ve casusu serbest bırakır. Jâle'nin bu hareketinden etkilenen Fağfur, âşıkların birlikteliğine razı olur. Fağfur'un ölümü üzerine Pervâne, Çin tahtına geçer ve Şem' ile mutlu bir hayat yaşar.

KAYNAKÇA

- Ahdî-i Bağdâdî, Gülşen-i Şu'arâ, Millet ktp. Âli Emiri Kısım nr. 774.
Ahmet Paşa Divanı, (yay. Ali Nihad Tarlan), İst. 1966.
Ahmet Paşa, (haz. Ali Alpaslan), Ank. 1987.
Ak, Çoşkun-Mehmet Akkaya, Zâtî Divanından Seçme Gazeller, Balıkesir, 1993.

- Alpay, Günay, "Zâtî ve Şem'ü Pervâne Mesnevisi", İst. Üniv. Edebiyat Fak. TDED, c. XI, İst. 1961.
- Arslan, Mehmet, "Divan Şâirinin Dehâsı ve Zâtî'nin Şiirlerinde Muamma Benzeri Harf ve Kelime Oyunlarına Dair", Yedi İklim, sayı 3 (11. Dönem), Haziran 1992.
- Âşık Çelebi, Meşâ'irü's-Şu'arâ, (yay. G.M. Meredith Owens), London 1971.
- Banarlı, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, İst., 1987.
- Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. II.
- Çavuşoğlu, Mehmet, "Zâtî'nin Letâyifi I" İst. Üniv. Edebiyat Fak. TDED, c. XVIII, İst. 1970.
- Çavuşoğlu, Mehmet, "Zâtî" mad., İA., c. XIII, İst. 1986. :
- Çavuşoğlu, Mehmet "Zâtî'nin Letâyifi II", İst Üniv. Edebiyat Fak. TDED, c. XXII, İst. 1977.
- Çavuşoğlu, Mehmet, Divanlar Arasında, Ank. 1981.
- Çelebioğlu, Amil, Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı, İst., 1994.
- Çeneli, İlhan, "Zâtî Divanında Atasözleri ve Deyimler", Türk Kültürü, sy. 23, yıl XI, Ocak 1973.
- Dîvân-ı Gazaliyyât-ı Hâfiz-ı Şîrâzî, (yay. Halîl Hâtib-i Rehber), Tahran 1368.
- Erünsal, İsmail E, "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", Türkiyat Mec., c. XIX, İst. 1980.
- Erünsal, İsmail E., "II. Bâyezîd Devrine Ait Bir İn'âmat Defteri", İst. Üniv. Tarih Enst, Der., sy. 10, İst. 1981.
- Erünsal, İsmail E., "Kanuni Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri" Osmanlı Araştırmaları IV, İst.1984.
- Eyüpoğlu, E. Kemal, Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler; (Atasözleri), c. I, İst. 1973.
- Eyüpoğlu, E.Kemal, Şiirlerde ve Hak Dilinde Atasözleri ve Deyimler, (Deyimler), c. II, İst. 1975.
- Gibb, A History of Ottomon Poetry, c. III, s. 50

- Göçgün, Önder, Ziya Paşa'nın Hayatı Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri, Ank. 1987.
- Günay Kut Alpay, "Gazali'nin Mekke'den İstanbul'a Yolladığı Mektup ve Ona Yazılan Cevaplar", TDAY Belleten-1972-1973, Ank. 1974.
- Hayâlî Bey Divanı (yay. Ali Nihad Tarlan), İst. 1945.
- Hayretî Divanı (yay. Mehmed Çavuşoğlu-M.Ali Tanyeri), İst. 1981.
- İbrahim Necmi, Tarih-i Edebiyat Dersleri, İst. 1338.
- İpekten, Haluk, Bâkî (Hayatı-Sanatı- Eserleri), Ank. 1997.
- İsen, Mustafâ, Acıyı Bal eylemek (Türk Edebiyatında Mersiye), Ank. 1993.
- İsen, Mustafa, Kühü'l Ahbâr'ın Tezkire Kısmı, Ankara 1994.
- İsmail Hakkı, Karesi Meşâhiri, Balıkesir 1342.
- Karamanlı Nizamî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı (yay. Haluk İpekten), İst. 1974.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, (haz. İbrahim Kutluk), c. I, Ank. 1989.
- Kiper, Kadri Ziya, Balıkesirli Zâtî'nin Hayatı ve Eserleri, İstanbul Kütüphanelerindeki Eserlerinin Tavsifi, İst. Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kitaplığı Tr. 40.
- Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İst., 1980.
- Köprülü, Fuat, Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı, İst. 1322.
- Kurtoğlu, Orhan, Zâtî Dîvânı'nın Gazeller Dışında Kalan Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniv. SBE., Ank. 1995.
- Latîfî, Tezkire, İst. 1314
- Levend, Agah Sırrı, Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul, İst. 1958.
- Mehmet Riyâzî, Riyâzü'ş-Şu'arâ, Nuruosmaniye, ktp. nr.3724.
- Mustafa Beyânî Tezkire-i Şu'arâ, İst. Millet Ktp. Ali Emiri Kısmı nr. 757.
- Necatigil, Behçet, Düzyazıları, İst. 1979.

- Onay, Ahmet Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar (haz. Cemal Kurmaz), Ank. 1992.
- Pala, İskender, Müstesna Güzeller, "Şiirin İşportacısı Zâtî", İst. 1995.
- Pervâne b. Abdullah Bey, Mecmû'âtü'n Nezâ'ir, Topkapı Sarayı Ktp., Bağdad nr. 406.
- Sehi, Heşt Behişt, İst. 1325
- Şem'ü Pervâne, Süleymaniye ktp, Lala İsmail Bölümü, nr. 443, v.81b
- Şemseddin Sami, Kâmûsu'l A'lâm, c. III, İst. 1306.
- Şentürk, Ahmed Atilla, "Klasik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Adetler ve Günlük Hayattan Sahneler", Türk Dili, sy. 500, Ank 1993.
- Şentürk, Ahmet Atilla, "Zâtî'nin Bir Gazeli ve Düşündürdükleri", Türk Dili, Ağustos 1990.
- Şentürk, Ahmet Atilla, Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfi Yahut Zâhid Hakkında, İst., 1996.
- The Encyclopedia of İslam, "Zâtî" mad., c. IV, Leyden, 1934.
- Tolasa, Harun, Sehî, Latifi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyıl'da Edebiyat Araştırma ve Eleştiri, İzmir 1983.
- Uğurlu, Nurer, Divan Bahçesi, İst. 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara, 1988.
- Zâtî Divanı "Edisyon Kritik ve Transkripsiyon", (yay. Ali Nihad Tarlan), Gazeller Kısmı, I. Cild, İst. 1967, II. Cild, 1970.
- Zâtî Divanı "Edisyon Kritik ve Transkripsiyon", (yay. Mehmet Çavuşoğlu- M. Ali Tanyeri), Gazeller Kısmı, III. Cild, İst. 1987.
- Zâtî Divanı, (yay. Ali Nihad Tarlan), c. II, İst. 1970.
- Zâtî Divanı, (yay. M. Ali Tanyeri-Mehmet Çavuşoğlu), c.III, İst. 1987.